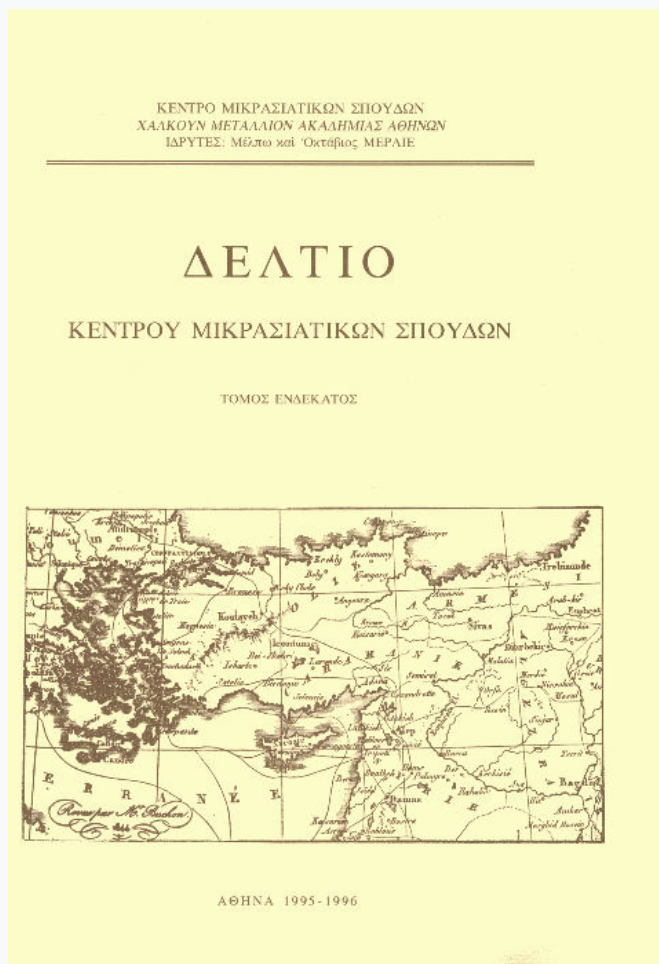

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 11 (1995)

Μια νέα πηγή ιστορίας: Οι βιογραφικές αναμνήσεις του μητροπολίτη Τραπεζούντας Χρύσανθου

Οδυσσέας Λαμψίδης

doi: [10.12681/deltiokms.56](https://doi.org/10.12681/deltiokms.56)

Copyright © 2015, Οδυσσέας Λαμψίδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Λαμψίδης Ο. (1995). Μια νέα πηγή ιστορίας: Οι βιογραφικές αναμνήσεις του μητροπολίτη Τραπεζούντας Χρύσανθου. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 11, 239-265. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.56>

ΟΔ. ΛΑΜΨΙΔΗΣ

ΜΙΑ ΝΕΑ ΠΗΓΗ ΙΣΤΟΡΙΑΣ.
ΟΙ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ
ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΟΣ ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ

Παρουσίαση και 'Αξιολόγηση

Βιογραφικαὶ Ἀναμνήσεις τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσάνθου τοῦ ἀπὸ Τραπεζοῦντος 1881-1949. (Ἐπιμέλεια Γεωργίου Ν. Τασοῦδη). Ἀθήναι 1970.

[Οἱ Ἀναμνήσεις τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου, ὅταν τυπώθηκαν τὸ 1970, δυστυχῶς δὲν κυκλοφορήθηκαν ἀρκετά, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε σχεδὸν καθόλου. Ἡ πολιτικὴ τότε συγκυρία ἴσως δὲν εὐνοοῦσε τὴν κυκλοφορίαν παρόμοιων ἔργων. Ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδόσεως καὶ ἐκτελεστὴς τῆς διαθήκης τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου Γ. Ν. Τασοῦδης ἔστειλε κατὰ τὴν κρίση του ἀντίτυπα σὲ ὀρισμένους χωρὶς ὅμως νὰ ἐπιζητήσει νὰ γραφεῖ στὰ περιοδικὰ καὶ στὶς ἐφημερίδες παρουσίαση ἢ καὶ κριτικὴ τῆς ἐκδόσεως. Τὴν ἀποψὲς μας αὐτὴ τὴ θεμελιώνουμε στὸ γεγονός ὅτι μόνο πολὺ λίγοι ἀπὸ πολλοὺς πού θὰ ἤθελαν ἔγιναν κάτοχοι. Ἀκόμα περισσότερο. Τὸ βιβλίο χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ ἐλάχιστους ἐρευνητὲς γιὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ Χρυσάνθου καὶ τῆς ἐποχῆς του. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ὁ Ἀ. Ἀλεξανδρῆς στὸ μελέτημά του, «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐθνικοῦ πνεύματος τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου 1918-1922: Ἑλληνικὴ ἔξωτερικὴ πολιτικὴ καὶ τουρκικὴ ἀντίδραση» στὸ γενικότερο ἀπάνθισμα *Μελετήματα γύρω ἀπὸ τὸν Βενιζέλο καὶ τὴν ἐποχὴ του*, Ἀθήνα 1980, σσ. 427(3)-474(50) καὶ ὁ Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, Ἡ σύγχρονος Ἑλλάς*, τόμος πρῶτος 1920-1922, σσ. 152-162. Καὶ οἱ δύο χρησιμοποίησαν πληροφορίες ἀπὸ τὶς Ἀναμνήσεις γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς ἱστορικῆς συγκυρίας στὰ χρόνια ἐκεῖνα, ἀλλὰ δὲν ἀντλήσαν καὶ ἄλλες ἱστορικὲς πληροφορίες ἀπὸ τὶς πάρα πολλὰς πού χορηγεῖ ἡ ἐκδοσὴ τῶν Ἀναμνήσεων. Στὸν τόμο ΙΕ' τῆς *Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους (1913-1941)*, σσ. 112-113 δὲ φαίνεται νὰ χρησιμοποιήθηκαν οὔτε οἱ Ἀναμνήσεις οὔτε καὶ μὲ ἀκρίβεια τὸ *Ὑπόμνημα* τοῦ Δ. Καθενιώτη, πού καὶ τὰ δύο, ὅπως καὶ ἄλλα γιὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ Πόντου στὰ χρόνια αὐτά, δὲν ἀναγράφονται καὶ στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, σσ. 517-518. (Στὴ σ. 113 δια-

βάζουμε: «Οί απόψεις όμως του Βενιζέλου σχετικά με τὸ ποντιακὸ ζήτημα, ποὺ σχηματίστηκαν με βάση τις ἐκθέσεις τοῦ εἰδικοῦ στρατιωτικοῦ ἐκπροσώπου του στὸν Πόντο συνταγματάρχη Καθενιώτη, ὅπως ὁ Ἑλληνας πρωθυπουργὸς τις ἐξέφρασε καὶ σὲ δηλώσεις του πρὸς τὸν τύπο τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1919...». Παρατηροῦμε ὅτι τὸ Ὑπόμνημα Δ. Καθενιώτη ὑποβλήθηκε στὸ Βενιζέλο τὸν Ἰούνιο τοῦ 1920 καὶ ἔτσι ὁ Βενιζέλος τὸ 1919 δὲν ἔκανε τις προτάσεις του με βάση τις ἀπόψεις τοῦ Καθενιώτη, ὅπως ἐκ παραδρομῆς γράφεται). Μὲ σκοπὸ τὴν ἔρευνα τοῦ βίου καὶ τῆς δράσεως τοῦ μητροπ. Τραπεζοῦντος Χρυσάνθου με κύρια πηγὴ τις Ἀναμνήσεις ἀρχισατῆ δημοσίευση ἐρευνητικῶν μελετῶν: «Δημοτικιστῆς καὶ φίλος τοῦ Κωνσταντίνου Χατζόπουλου ὁ Μητροπολίτης Χρυσάνθος, *Νέα Ἑστία*, τόμ. 137, τευχ. 1629 (1995), σσ. 661-668· «Συμπληρωματικὰ γιὰ τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Χρυσάνθο», *Νέα Ἑστία*, τόμ. 138, τευχ. 1638 (1995), σσ. 1312-1313· «Γ. Σκληρὸς καὶ μητροπολίτης Τραπεζοῦντος Χρυσάνθος Φιλιππίδης», *Τὰ Ἱστορικά*, τόμ. 12, τευχ. 23, Δεκέμβριος 1995, σσ. 351-368.

Μιὰ εὐρύτερη λοιπὸν ἀλλὰ καὶ συνοπτικὴ παρουσίαση καὶ ἀξιολόγηση τοῦ αὐτοβιογραφικοῦ ἔργου τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου θὰ προσπαθήσει νὰ προσφέρει τὸ δημοσίευμα αὐτό. Θὰ ἐνυπάρχουν ἀπόψεις καὶ σκέψεις —λίγο αἰρετικές— γύρω ἀπὸ τὸ χωρὶς ὀριστικὴ ἀπάντηση ἐρώτημα πότε καὶ ποιά ἱστορία εἶναι ἢ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀντικειμενική. Ἴσως οἱ σκέψεις αὐτὲς κριθοῦν ὑπερβολικὲς σὲ ἔκταση ἀπὸ μερικοὺς. Ὅμως τις κρίνουμε ἀναγκαῖες γιατί δὲν ὑπάρχουν σχετικὲς δημοσιεύσεις στὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία. Ἡ Εἰσαγωγή τοῦ Γ. Κουρνούτου στὸ βιβλίο *Τὸ ἀπομνημονεύμα* (1953), σσ. 11-47, ἂν καὶ πολυσέλιδη, δὲ θέτει ἀλλὰ οὔτε καὶ λύνει ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ παρουσιάζουν παρόμοια ἔργα. Νομίζουμε ὅτι εἶναι μιὰ ὀφειλόμενη ἀπόδοση χρέους καὶ πρὸς τὸν ἀπομνημονευματογράφου μητροπ. Χρυσάνθου καὶ πρὸς τὴν ἱστορία καὶ τοῦ ἰδίου ἀλλὰ καὶ τῆς ἐποχῆς του].

I

Νὰ δεχθοῦμε στὴ σημερινὴ ἐποχὴ ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ γραφεῖ με ἀπόλυτη ἀντικειμενικότητα μιὰ ἀφήγηση διαφορῶν πράξεων, ἐνεργειῶν καὶ γεγονότων, αὐτὸ ἀποτελεῖ μιὰ οὐτοπία ποὺ ἐφηνυχάζει σὲ κάποιο βαθμὶο τις ἀμφιβολίες καὶ τις ἀμφισβητήσεις μας. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, γιὰ νὰ πείσουμε τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ μας ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄλλους, θέτουμε ὁρους καὶ προϋποθέσεις γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ προσδοκώμενη καὶ —χωρὶς ὅμως ποτὲ νὰ γίνε-ται ἐφικτή— ἀπαραίτητη ἀντικειμενικότητα στὴν ἀφήγηση.

Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τις προϋποθέσεις κύρια καὶ καίρια θέση κατέχει μιὰ ἀπαίτηση: Ὁ ἀφηγητῆς, ὁ συντάκτης, ὁ «ἱστορικὸς» τὴν ὥρα ποὺ ἀφηγεῖται, συντάσσει καὶ ἱστορεῖ νὰ μὴν εἶναι παρὼν, ἀλλὰ νὰ ἔχει κατὰ κά-

ποιο τρόπο εξαφανιστεί. Πράγμα βεβαίως αδύνατον, αφού, για να υπάρξει αφήγηση γραπτή ή και προφορική, χρειάζεται ένα χέρι για να γράψει ή ένα στόμα για να αφηγηθεί την ιστορία. Και ξέρουμε πολύ καλά ότι το ανθρώπινο χέρι ή το στόμα, μέχρι σήμερα τουλάχιστον, δε βρέθηκε ακόμα τρόπος να αντικατασταθούν στη συγκεκριμένη αυτή λειτουργία από ένα μηχανήμα ή έναν ηλεκτρονικό υπολογιστή.

Κύριος όρος, υποστηρίζουν όσοι αποδέχονται σχεδόν απόλυτα την ουσιοκρατία της αντικειμενικότητας στην ιστορία, είναι ο ιστορικός για την αφήγηση του να βασίζεται σε αφηγήσεις άλλων, είτε σύγχρονων με τα εξιστορούμενα γεγονότα (όποτε έχουμε τις καλούμενες πηγές) είτε μεταγενέστερων των γεγονότων (τότε έχουμε τα βοηθήματα). Μά και αυτό δε μειώνει τον υποκειμενικό παράγοντα, γιατί απλούστατα και σ' αυτήν την περίπτωση φθάνουμε μπροστά στο πρώτο αίτιο για την έλλειψη αντικειμενικότητας, που είναι πάντα το γεγονός ότι κάποιος χέρι ή κάποιος στόμα δημιούργησε την αφήγηση της πηγής ή του βοηθήματος.

Πάμπολλοι είναι οι παράγοντες που αποδιώχνουν το χαρακτηρισμό του αντικειμενικού στην αφήγηση ενός γεγονότος. Άνάμεσα σ' αυτούς και εκείνοι που συνδέονται με τη σωματική, πνευματική, ψυχική ιδιοσύσταση του άτομου που συγγράφει ιστορία, όπως και αυτών που κατέγραψαν στίς πηγές ή στα βοηθήματα το ίδιο ιστορικό γεγονός πριν από το άτομο αυτό. Έτσι πολλαπλασιάζεται η αδυναμία να υπάρξει αντικειμενικότητα. Ακόμα περισσότερο. Μπορεί για ένα γεγονός να μην υπήρξαν ή και να μη διασώθηκαν πολλές πηγές αλλά να διαθέτουμε μία μοναδική. Πρέπει τότε υποχρεωτικά, με γνώμονα την κριτική σκέψη, να δεχθούμε την άποψη αυτή; Στο νοῦ μου ξερχεται ένα κοινότατο παράδειγμα: Ο Τρωϊκός πόλεμος έγινε γιατί ο Πάρις απήγαγε την Ελένη. Όμως αυτό, το τόσο παραδεκτό στην αρχαία εποχή, σήμερα αντιμετωπίζεται ως μία μυθική αφήγηση, που επιτρέπει στην έρευνα και στον ιστορικό να προβάλλει άλλα, πειστικότερα, αίτια.

Η έλλειψη αντικειμενικότητας τονίζεται ακόμα έντονότερα, όταν ή αφήγηση αφορά σε πράξεις και γεγονότα σύγχρονα με τον αφηγητή, χωρίς να παρεμβληθεί κάποια πηγή ή κάποιο βοήθημα. Ιδιαίτερα εάν ο αφηγητής συμμετείχε ενεργά σ' αυτά και συνέβαλε στη δημιουργία και στην ανέλιξή τους. Βρισκόμαστε τότε μπροστά σε ένα όποσδήποτε υποκειμενικό ιστορικό αφήγημα. Γι' αυτό, για να θεραπεύσουν αυτήν την αδυναμία, έλεγαν και λένε ότι η ιστορία που καταγράφεται πρέπει να βρίσκεται σε απόσταση χρονική από την εποχή του αφηγητή, του ιστορικού.

Βεβαίως σήμερα παραδεχόμαστε ότι ένα γεγονός δεν το βιώνουν όλοι ούτε στην ίδια ένταση ούτε στην ίδια έκταση αλλά και ούτε από την ίδια σκοπιά και άποψη. Έτσι ο καθένας είναι διαφορετικός δέκτης και διαφορετικός πομπός ανάλογα με τη σωματική, ψυχική και πνευματική ιδιοσύστασή του. Και ανάλογα αντιλαμβάνεται, βιώνει και αναπαράγει το γίνε-

σθαι ενός γεγονότος, ενός συμβάντος. Γιατί ό κάθε συγγραφέας ενός ιστορικού έργου, όπως και ό κάθε άνθρωπος στην οργανωμένη και δομημένη κοινωνία μας, επηρεάζεται στην εξέλιξη και στη διάπλασή του —σωματικά, πνευματικά, ψυχικά— άμεσα και από τό περιβάλλον, τό οικογενειακό, κοινωνικό, οικονομικό, μέσα στο όποιο ζει και εξελίσσεται. Άνάλογα με τά αίτια, πού τόν όδήγησαν μέσα στη ζωή σ' αυτήν ή στην άλλη κατεύθυνση, ζει, σκέπτεται και δρα και κατά συνέπεια και ως ιστορικός ανάλογα χρησιμοποιεί στην ιστορική αφήγησή του τήν πηγή ή τό βοήθημα.

Ό αναγνώστης όμως και ό ιστορικός δέν πρέπει νά ξεχνά ότι σέ ένα ιστορικό έργο, πού τό χρησιμοποιούμε ως πηγή, δέν ύπάρχει μόνον ή υποκειμενικότητα ενός άτομου, δηλ. του συγγραφέα τής πηγής, αλλά περισσότερων συγγραφέων ανάλογα με τά έργα πού χρησιμοποιήθηκαν γιά νά συνταχθεί ή πηγή.

Κατά συνέπεια μπορεί ένα έργο νά είναι πηγή, έφόσον εξιστορεί σύγχρονα με τό συγγραφέα του όλου έργου γεγονότα, δέν είναι όμως πηγή γιά τά προηγούμενα τμήματα του έργου, έφόσον εξιστορούνται γεγονότα προγενέστερα του συγγραφέα τής πηγής. Με λίγα λόγια, μιá πηγή μετατρέπεται σέ βοήθημα, έστω και όταν χωρίς πολλές μεταβολές χρησιμοποιείται ως πηγή από ένα μεταγενέστερό της.

II

Στή μεγάλη κατηγορία του «άπομνημονεύματος», των άπομνημονευμάτων, ανήκει και τό κείμενο του μητροπ. Χρυσάνθου, πού ό ίδιος έγραψε τό 1948 και πού δημοσίευσε ό άνεσιός του και εκτελεστής τής διαθήκης του Γ. Ν. Τασούδης τό 1970 (*Βιογραφικά Άναμνήσεις του Άρχιεπισκόπου Άθηνών Χρυσάνθου του από Τραπεζούντος 1881-1949*, Άθήνα 1970).

Τό έργο αυτό ό Γ. Ν. Τασούδης τό είχε προσκομίσει δακτυλογραφημένο στην Έπιτροπή Ποντιακών Μελετών μερικά χρόνια πριν έκτυπωθεί και τό παρέδωσε στόν τότε πρόεδρο τής Έπιτροπής Όδ. Λαμψίδη γιά νά δημοσιευθεί από την Έπιτροπή. Εύλογη ήταν ή απάντηση τής Έπιτροπής ότι έπρεπε πρώτα νά τό διεξέλθει γιά νά δώσει μιá προκαταρκτική θετική απάντηση. Μετά τη σχετική ανάγνωση του κειμένου του μητροπ. Χρυσάνθου τόσο από τόν Όδ. Λαμψίδη όσο και από τόν τότε γενικό γραμματέα τής Έπιτροπής Σίμο Λιανίδη διατυπώθηκαν όρισμένες επιφυλάξεις γιά τό αυθεντικό του κειμένου και ζητήθηκαν οί απαραίτητες διευκρινίσεις. Άκόμα προτάθηκε στο Γ. Ν. Τασούδη νά δημοσιεύσει έν συνέχεια των *Άναμνήσεων* και έπίσημα έγγραφα, τά όποια θά τεκμηριώναν τό κείμενο του Χρυσάνθου. Τέλος ή Έπιτροπή αποφάσισε νά εκδώσει τό έργο εϋθώς ως θά είχε την οικονομική δυνατότητα.

Ό Γ. Ν. Τασούδης, μετά από μικρό διάστημα και όταν πληροφορήθηκε

τὴν προσωρινὴν οἰκονομικὴ ἀδυναμία γιὰ τὴν ἔκδοση, ζήτησε νὰ τοῦ ἐπιστραφεῖ τὸ χειρόγραφο ἔργο. Αὐτὸ καὶ ἔγινε. Τὸ 1970 ὁ Γ. Ν. Τασοῦδης ἐξέδωσε τὸ ἔργο καὶ δημοσίευσε σὲ παράρτημα στὸν ἴδιο τόμο μερικὰ ἀποδεικτικά τοῦ κειμένου τῶν *Ἀναμνήσεων* ἔγγραφα καὶ ἄρθρα τοῦ μητροστ. Χρυσάνθου.

Ὑστερα ἀπὸ δύο χρόνια ὁ ἴδιος ὁ Γ. Ν. Τασοῦδης ἐξέδωσε καὶ ἄλλο τόμο μὲ τὸν τίτλο *Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρυσάνθος ὁ ἀπὸ Τραπεζοῦντος, Ἡ ἐθνικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ δράσις του 1926-1949* (Βιβλίον Δευτέρον). (Ἐπιμέλεια Γεωργίου Ν. Τασοῦδη), Ἀθῆναι 1972, καὶ τὸ 1977 τρίτο τόμο μὲ τίτλο *Ἄρθρα καὶ μελέται Χρυσάνθου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν τοῦ ἀπὸ Τραπεζοῦντος 1911-1949* (Βιβλίον Τρίτον). (Ἐπιμέλεια Γεωργίου Ν. Τασοῦδη), Ἀθῆναι 1977. Ἔτσι ὁλοκληρώθηκε, πάντα κατὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ ἐκδότη, ἡ βιογραφία καὶ ἡ δράσις τοῦ ἀπὸ Τραπεζοῦντος ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσάνθου. Σημειώνουμε ὅτι ὁ τόμος τῶν *Ἀναμνήσεων* ἐξεδόθη ἀνεξάρτητος χωρὶς μνεῖα τῶν δύο ἐπομένων καὶ λογίστηκε ἐκ τῶν ὑστέρων ὡς πρῶτος τόμος τῶν δύο ἄλλων, ποὺ πῆραν τὴ σειρὰ δευτέρους καὶ τρίτους.

III

Τὸ ὅλο κείμενο εἶναι διαιρεμένο σὲ σαράντα ἐπιμέρους θεματικά τμήματα, ποὺ στὴν ἔκδοση ἔχουν ὡς ἀκολούθως: 1. Παιδικὴ ἡλικία (1881-1897) (σ. 13)· 2. Σπουδαί (1897-1905) (σ. 25)· 3. Διορισμὸς ὡς καθηγητοῦ τοῦ Φροντιστηρίου Τραπεζοῦντος καὶ ἀρχidiaκόνου τῆς Ἱ. Μητροπόλεως (1905-1907) (σ. 38)· 4. Σπουδαί εἰς Γερμανίαν καὶ Ἑλβετίαν (1907-1911) (σ. 48)· 5. Διορισμὸς ὡς ἀρχισυντάκτου τῆς «Ἐκκλησιαστικῆς Ἀληθείας» καὶ ἀρχιεοφύλακος τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριαρχείου ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Ἰωακείμ Γ' (1911-1912) (σ. 57)· 6. Ἀποστολὴ εἰς Βενετίαν ὡς ἐξάρχου τοῦ Οἴκ. Πατριαρχείου πρὸς μελέτην καὶ ρυθμίσειν τῶν πραγμάτων τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος (1912) (σ. 65)· 7. Διέλευσις ἐξ Ἀθηνῶν καὶ συνάντησις μετὰ τοῦ Ἑλ. Βενιζέλου κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ Βαλκανικοῦ Πολέμου (1912) (σ. 67)· 8. Ἐπιστροφὴ εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ὑποβολὴ τῆς ἐκθέσεως ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς Κοινότητος Βενετίας εἰς τὸν Πατριάρχην Ἰωακείμ Γ' (1912) (σ. 69)· 9. Ἀσθένεια καὶ θάνατος Ἰωακείμ Γ' - Ἐνέργειαι πρὸς ἐκλογὴν νέου Πατριάρχου - Ἐκλογὴ Γερμανοῦ Ε' (1912-1913) (σ. 70)· 10. Α' Βαλκανικὸς Πόλεμος - Δολοφονία Γεωργίου Α' (1913) (σ. 75)· 11. Ἐκλογὴ ὡς Μητροπολίτου Τραπεζοῦντος (1913) (σ. 76)· 12. Ἐπίσκεψις εἰς Ἀθήνας πρὸ τῆς ἀναχωρήσεως εἰς Τραπεζοῦντα (1913) (σ. 80)· 13. Ἀναχωρήσεις, ἀφίξεις εἰς Τραπεζοῦντα καὶ ἀνάληψις καθηκόντων (1913-1914) (σ. 83)· 14. Κήρυξις τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου - Ἐνέργειαι τοῦ Μητροπολίτου πρὸς προστασίαν τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν (1914-1915)

(σ. 90)· 15. Αί Ἀρμενικαὶ σφαγαὶ καὶ ἡ πολιτεία τοῦ Μητροπολίτου (1915-1916) (σ. 103)· 16. Διάσπασις τοῦ Τουρκικοῦ μετώπου καὶ κατάληψις τῶν Ἐρζερούμ ὑπὸ τῶν Ρώσων (1916) (σ. 120)· 17. Ἀποχώρησις τῶν Τουρκικῶν ἀρχῶν ἐκ Τραπεζοῦντος καὶ σχηματισμὸς προσωρινῆς Κυβερνήσεως ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Μητροπολίτου (1916) (σ. 126)· 18. Εἴσοδος τῶν Ρωσικῶν στρατευμάτων εἰς Τραπεζοῦντα (1916) (σ. 129)· 19. Ἀφίξις καὶ ὑποδοχὴ τοῦ Ἀντιβασιλέως τοῦ Καυκάσου Μ. Δουκὸς Νικολάου Νικολάϊεβιτς εἰς Τραπεζοῦντα (1916) (σ. 133)· 20. Ἐκτέλεισις μουσικῆς ἀποστολῆς ἀναθεθείσης εἰς τὸν Μητροπολίτην παρὰ τοῦ Μ. Δουκὸς (1916) (σ. 137)· 21. Περιοδεῖα τοῦ Μητροπολίτου εἰς περιοχὰς τοῦ Πόντου καὶ σύγκρουσις μὲ ὠρισμένας ρωσικὰς στρατιωτικὰς ἀρχάς (1916-1917) (σ. 141)· 22. Ρωσικὴ ἐπανάστασις καὶ ἐκθρόνισις τοῦ Τσάρου Νικολάου Β' (1917) (σ. 153)· 23. Νέα περιοδεῖα τοῦ Μητροπολίτου ἀνὰ τὰ χωρία τῆς ἐπαρχίας (1917) (σ. 158)· 24. Ὁπισθοχώρησις τοῦ Ρωσικοῦ στρατοῦ καὶ ἐνέργειαι τοῦ Μητροπολίτου διὰ τὴν προστασίαν τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν ἐν ὄψει νέας καταλήψεως τῆς Τραπεζοῦντος ὑπὸ τῶν Τούρκων (1917) (σ. 162)· 25. Τὰ ὄργανα τῶν τσετέδων ἐν Πόντῳ καὶ αἱ τελευταῖαι ἡμέραι τῆς Ρωσικῆς κατοχῆς Τραπεζοῦντος - Γαλλικαὶ προτροπαὶ πρὸς συγχρότησιν Ἑλληνικοῦ συντάγματος (1918) (σ. 168)· 26. Ἀνακατάληψις τῆς Τραπεζοῦντος ὑπὸ τῶν Τούρκων, πολιτικὴ τοῦ Μητροπολίτου πρὸς προστασίαν τῶν χριστιανῶν (1918) (σ. 175)· 27. Συνθηκολόγησις τῆς Τουρκίας καὶ εἴσοδος Συμμαχικῶν στρατευμάτων καὶ στόλου εἰς Κων/πολιν (1918) (σ. 183)· 28. Ἐκλογὴ Μητροπολίτου ὡς μέλους τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Οἴκ. Πατριαρχείου πρὸς προάσπισιν τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀλυτρώτου ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν Συνδιάσκεψιν τῆς Εἰρήνης - Ἀναχώρησις μέσῳ Βατοῦμ εἰς Κων/πολιν καὶ ἐκεῖθεν εἰς Ἀθήνας καὶ Μασσαλίαν (1919) (σ. 184)· 29. Ἀφίξις εἰς Παρισίους καὶ πρῶται συνεννοήσεις μετὰ τῶν ἐκπροσώπων τῆς Ἑλλάδος (1919) (σ. 190)· 30. Ἐπίσκεψις εἰς Jules Cambon, ἐνημέρωσις Ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπείας, συνάντησις μὲ Βρατιάνου (1919) (σ. 193)· 31. Ἐπίσκεψις εἰς Πρόεδρον Wilson, νέαι ἐπαφαὶ μὲ Ἑλληνικὴν ἀντιπροσωπείαν, ἀφίξις Τουρκικῆς ἀντιπροσωπείας, ἔγγραφον Balfour καὶ ἀποτυχία ταύτης, συνάντησις μὲ Denys Cochin (1919) (σ. 199)· 32. Συνεννοήσεις μετὰ Ἀρμενικῆς ἀντιπροσωπείας (1919) (σ. 207)· 33. Ταξείδιον εἰς Ἀγγλίαν καὶ ἐνέργειαι ὑπὲρ τοῦ Πόντου (1919) (σ. 209)· 34. Τελευταῖαι ἐνέργειαι ἐν Παρισίοις ὑπὲρ τοῦ Πόντου (1919) (σ. 226)· 35. Ἀναχώρησις ἐκ Παρισίων, ἀφίξις εἰς Ἀθήνας καὶ ἐπαφαὶ διὰ τὸ θέμα τοῦ Πόντου (1919) (σ. 243)· 36. Ταξείδιον εἰς Θεσσαλονίκην (1919) (σ. 257)· 37. Ἐπιστροφὴ εἰς Κων/πολιν, ἄρνησις Ἠνωμένων Πολιτειῶν ὅπως ἀναλάβουν ἐντολὴν ἐν Τουρίᾳ (1919) (σ. 260)· 38. Προτάσεις Μητροπολίτου πρὸς συνεννόησιν μετὰ τῶν Τούρκων (1919) (σ. 265)· 39. Ἐπιστροφή εἰς Τραπεζοῦντα καὶ ἀναχώρησις εἰς Καύκασον (1919) (σ. 270)· 40. Νέα πρόσκλησις ὑπὸ Ἑλ. Βενιζέλου, μετάβασις εἰς Παρισίους καὶ Λονδὶνον καὶ διαβήματα ὑπὲρ τοῦ Πόντου (1920) (σ. 281).

Ὁ πίνακας αὐτὸς τῶν περιεχομένων ποὺ δημοσιεύει ὁ Γ. Ν. Τασούδης πολὺ πιθανόν δὲν εἶναι τελείως αὐθεντικὸ κείμενο χειρὸς Χρυσάνθου, γιατί παρατηροῦνται ὀρισμένες ἀβλεπίες, π.χ. στὸν ἀρ. 3 ἡ χρονολογία 1905-1907 δὲν εἶναι ὀρθή, διότι ὁ Χρυσάνθος διορίζεται ὡς καθηγητῆς στὴν Τραπεζοῦντα καὶ ἀναλαμβάνει τὸ 1903, ὅπως τὸ ἐπιμαρτυρεῖ ὁ ἴδιος στὸ ἔργο του «Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», *Ἀρχεῖον Πόντου* 4-5 (Ἀθήναι 1934), σ. 666. Ἀκόμα ἡ χρονολογία 1911-1912 τοῦ ἀρ. 5 δὲ φαίνεται νὰ εἶναι ὀρθή, διότι ὁ Χρυσάνθος ἦταν ἀρχισυντάκτης τοῦ περιοδικοῦ *Ἐκκλησιαστικῆ Ἀλήθεια* μέχρι τὰ μέσα τοῦ 1913, ὅποτε ἐξελέγη μητροπολίτης Τραπεζοῦντος. Ὁ ἐνδοιασμὸς γιὰ τὸ αὐθεντικὸ τοῦ πίνακα περιεχομένων ἐνδυναμώνεται ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ ἓνα δακτυλογραφημένο πίνακα περιεχομένων τοῦ ἴδιου ἔργου ποὺ μᾶς παρέδωσε ὁ Γ. Ν. Τασούδης καὶ ποὺ ἔχουμε στὰ χέρια μας. Ἐκεῖ δὲ γράφονται χρονολογίες σὲ κάθε τμήμα τοῦ πίνακα περιεχομένων καὶ ἀκόμα ὑπάρχουν διαφορὲς στὸν πίνακα αὐτὸν μὲ ἐκεῖνον ποὺ δημοσιεύθηκε στὴν ἀρχὴ τῶν *Ἀναμνήσεων*. Οἱ μικρὲς διαφορὲς στὸ κείμενο τοῦ πίνακα περιεχομένων μέχρι τὸ κεφάλαιο 22 γίνονται πολὺ μεγαλύτερες στὰ ὑπόλοιπα κεφάλαια. Στὸ δικό μας δακτυλογραφημένο πίνακα φτάνουν τὸν ἀριθμὸ 32 καὶ μὲ τὸν ἐπίλογο τὸν ἀριθμὸ 33 σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν τυπωμένο πίνακα ποὺ φτάνει τὸν ἀριθμὸ 40 καὶ 41. Δίνω τὸν πίνακα αὐτὸν ὅπως εἶναι ὕστερα ἀπὸ τὸ κεφάλαιο 22. (Οἱ ἀριθμοὶ σὲ παρενθέσεις σημειώνουν προφανῶς τίς σελίδες τοῦ χειρογράφου τοῦ μητροσ. Χρυσάνθου. Ἔτσι οἱ ἀριθμοὶ 159-173 ἀντιστοιχοῦν στίς σήμε-ρα τυπωμένες σελίδες 168-176):

23. Τὰ ὄργια τῶν τσετέδων ἐν Πόντῳ, ἡ ἀσκηθεῖσα Πολιτικὴ καὶ ἀνακατάληψις τῆς Τραπεζοῦντος ὑπὸ τῶν Τούρκων (σσ. 159-173)· 24. Συνθηκολόγησις τῆς Τουρκίας καὶ εἰσοδος τῶν Συμμαχικῶν στρατευμάτων καὶ τοῦ Στόλου εἰς Κωνσταντινούπολιν (σσ. 174-175)· 25. Διάσκεψις Παρισίων καὶ ἐκλογὴ τοῦ Μητροπολίτου ὑπὸ τοῦ Οἴκ. Πατριαρχείου ὡς μέλους τῆς τετραμελοῦς Ἐπιτροπῆς πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀλυτρώτου ἑλληνισμοῦ (σ. 176)· 26. Ἀναχώρησις Μητροπολίτου μέσῳ Βατοῦμι εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐκεῖθεν εἰς Ἀθήνας καὶ Παρισίους (σσ. 177-182)· 27. Ζήτημα Πόντου, δικαιωμάτων ἀλυτρώτου ἑλληνισμοῦ καὶ διαχειρίσεως αὐτοῦ (σσ. 182-260)· 28. Ἀρνησις τῆς Ἀμερικῆς ἀναλήψεως mandat ἐν Τουρκίᾳ (σσ. 261-262)· 29. Πρότασις Μητροπολίτου πρὸς συνεννόησιν μὲ τοὺς Τούρκους (σσ. 262-265)· 30. Ἐπιστροφὴ Μητροπολίτου εἰς Κωνσταντινούπολιν, Τραπεζοῦντα καὶ ἐκεῖθεν ἀναχώρησις αὐτοῦ εἰς Καῦκασον (σσ. 266-277)· 31. Νέα πρόσκλησις τοῦ Μητροπολίτου ὑπὸ τοῦ Ἐλευθ. Βενιζέλου ἵνα μεταβῇ ἐκ νέου εἰς Παρισίους πρὸς ὑπεράσπισιν παρὰ τῇ Διασκέψει τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀλυτρώτου ἑλληνισμοῦ (σ. 277)· 32. Ἀφίξις Μητροπολίτου εἰς Παρισίους καὶ διαβήματα αὐτοῦ εἰς Παρισίους καὶ Λονδίνον (σσ. 278-283)· 33. Ἐπίλογος (σσ. 278-283).

Ἔτσι ὁ ἔντυπος πίνακας περιεχομένων τῶν *Ἀναμνήσεων* νομίζουμε ὅτι

δὲν ἔχει γραφεῖ ἀπὸ τὸ Χρυσάνθου ἀλλὰ ὅτι διαμορφώθηκε προκειμένου νὰ ἐκδοθοῦν οἱ Ἀναμνήσεις. Ἀσφαλῶς ὀφείλεται στὸν ἐπιμελητὴ Γ. Ν. Τασοῦδη, ποὺ τὸν συνέθεσε γιὰ νὰ διευκολύνει τὸν ἐννοιολογικὸ χωρισμὸ τοῦ κειμένου, τὸ ὁποῖο χωρίστηκε δυὸ φορές διαφορετικά.

Ἀκόμα ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδόσεως Γ. Ν. Τασοῦδης προσέθεσε ὡς ἀρ. 41 «Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ σύγγραμμα τοῦ Μητροπολίτου Τραπεζοῦντος Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος διὰ τὴν ἔναντι τῶν ἐν Ἀνατολῇ χριστιανῶν καὶ εἰδικώτερον τῶν Ἑλλήνων στάσει τῶν Μεγάλων Δυνάμεων (1914-1923)», σ. 287, τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι τμῆμα τοῦ κειμένου τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου. Ἀλλωστε ὁ ἴδιος ἐκδότης στὴ σ. 287 γράφει:

«Μέχρις αὐτοῦ τοῦ σημείου ἐξιχνεῖται ἡ ἀφήγησις τοῦ ἀειμνήστου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ Πάσης Ἑλλάδος Χρυσάνθου, τοῦ ἀπὸ Τραπεζοῦντος.

Δὲν θεωροῦμεν ὅμως ἄσκοπον νὰ παραθέσωμεν ἐν κατακλείδι ὅσα διαλαμβάνει μὲ ὁδὴν περὶ τῆς στάσεως τῶν χριστιανικῶν Δυνάμεων καὶ τῶν Συμμάχων μας εἰς τὸ σύγγραμμά του «Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», σ. 782. «“Υπὸ τὴν ἐνοχον ἀδιαφορίαν τῆς χριστιανικῆς Δύσεως ἐν ἔτει 1453 ἔπεσεν ἡ Κωνσταντινούπολις καὶ ἐν ἔτει 1461 ἡ Τραπεζοῦς καὶ κατεστράφη ὁλόκληρος ἀκμαῖος πολιτισμός.

Τῇ ἐνόχῳ συνεργασίᾳ» [στὴν «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος»: συνεργία] «δύο μεγάλων χριστιανικῶν Δυνάμεων τῆς Δύσεως τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Αὐστρίας κατὰ τὰ ἔτη 1914-1918 ἐσφάγη ὑπὸ τῶν Νεοτούρκων ὁλόκληρον ἔθνος, τὸ Ἀρμενικόν, καὶ ἑκατοντάδες χιλιάδων Ἑλλήνων βιαίως ἀπεσπάρσθησαν ἀπὸ τῶν ἐστίων αὐτῶν καὶ ἀπέθανον ἐν τῇ ἑξορίᾳ.

Τῇ ἐνόχῳ συνεργασίᾳ» [στὴν «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος»: συνεργία] «τῶν συμμάχων χριστιανικῶν Δυνάμεων τῆς Δύσεως κατὰ τὰ ἔτη 1919-1922 τὸ ἐθνικὸν κίνημα τῶν Τούρκων τοῦ Μουσταφᾶ Κεμάλ πασᾶ συνεπλήρωσε τὸ ἔργον τῶν Νεοτούρκων καὶ κατὰ ἑκατοντάδας ἀπηγχονίζοντο Ἕλληνες κληρικοὶ καὶ πρόκριτοι τοῦ Πόντου, ἐν οἷς καὶ ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς Μητροπόλεως Τραπεζοῦντος ἀειμνήστος Ματθαῖος Κωφίδης, ἐν ᾧ χιλιάδες ἄλλαι στρατευοίμων νέων κατεδικάζοντο εἰς τὸν διὰ τῆς πείνης καὶ τῶν ταλαιπωριῶν θάνατον ἐν τῇ ἑξορίᾳ. Καὶ ἐπῆλθε κατὰ Αὐγουστον τοῦ 1922 ἡ Μικρασιατικὴ καταστροφὴ καὶ ἐπηκολούθησεν ἐν ἔτει 1923 ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν καὶ ἡ ἐντεῦθεν ἐρήμωσις Πόντου, Μικρᾶς Ἀσίας καὶ Θράκης καὶ ἡ καταστροφὴ ὁλοκλήρου χριστιανικοῦ Πολιτισμοῦ. Καὶ ἐσβέσθη ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος ‘καὶ κληρονομία ἡμῶν μετεστράφη ἁλλοτρίοις’...».

IV

Γιὰ νὰ κατατάξουμε καὶ νὰ ἀξιολογήσουμε τὸ αὐτοβιογραφικὸ αὐτὸ κείμενο τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου πρέπει νὰ ἐρευνήσουμε πῶς εἶναι γραμμένον, πότε ἐγράφη καὶ τὰ συναφῆ μὲ τὶς ἐρωτήσεις αὐτὲς θέματα.

1. Τὸ κείμενο, ὅπως ἔχει ἐκδοθεῖ, παρουσιάζεται σὲ δύο μορφές. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μέχρι τὴν 14η Ἰουλίου 1919 ἔχουμε ἓνα συνεχές κείμενο, χωρὶς νὰ εἶναι χωρισμένο σὲ ἡμερολογιακὰ χρονικὰ διαστήματα. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ ὕστερα, δηλ. μετὰ τὴν 14η Ἰουλίου 1919 ἕως τὸ τέλος (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀφήγηση στίς σσ. 280-286, ὅπου ἐξιστορεῖται μὲ τὴν καταγραφή πολὺ λίγων λεπτομερειῶν τὸ δεύτερο ταξίδι τοῦ μητροπολίτη στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη, καὶ μάλιστα στὴν Ἀγγλία, ὕστερα ἀπὸ τηλεγραφικὴ πρόσκληση τοῦ Βενιζέλου), εἶναι χωρισμένο στὸν τύπο ἡμερολογίου. Ἐκεῖ καταγράφονται συνοπτικῶς συναντήσεις τοῦ μητροπολίτη μὲ ἄλλα πρόσωπα καὶ ἐνέργειες τοῦ ἰδίου γιὰ τὴν ὑπόθεση γιὰ τὴν ὁποία βρισκόταν τότε στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη. Πρέπει νὰ προσθέσω ὅτι στὴν ἡμερολογιακὴ αὐτὴ καταγραφή γίνεται μιὰ κάποια ἐξαίρεση ὡς πρὸς τὴν ἔκταση καὶ τὴν ἐπεξεργασία (εἴτε τότε εἴτε τὸ 1948) τοῦ ἡμερολογιακοῦ περιεχομένου γιὰ τὶς χρονολογίες ἀπὸ 27 Ἰουλίου 1919 μέχρι 1η Αὐγούστου 1919. Γιὰ τὶς ἑξὶ αὐτὲς μέρες γράφονται κάπως ἐκτεταμένα τὰ τῆς παραμονῆς τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου στὴν Ἀγγλία, καὶ ἰδίως τὰ τῆς ἐπαφῆς του μὲ τὴν Ἀγγλικανικὴ Ἐκκλησία. (Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα, δηλ. τῆς ἐπαφῆς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας μὲ τὴν Ἀγγλικανικὴ γιὰ ἐνδεχόμενη ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν, ὁ Χρυσάνθος εἶχε ἐπαφὲς στὴν Ἀγγλία καὶ κατὰ τὸ δεύτερο ταξίδι του ἀπὸ Φεβρουάριο καὶ μεταγενέστερα τὸ 1920). Πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι ὁ μητροπ. Χρυσάνθος θὰ ὑποβάλει ἔκθεση γιὰ τὸ διεκκλησιαστικὸ αὐτὸ θέμα καὶ γιὰ τὶς συζητήσεις του μὲ τὴν Ἀγγλικανικὴ Ἐκκλησία στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, τὸ ὁποῖο μεταγενέστερα θὰ προωθήσει συζητήσεις μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν.

2. Τὸ κείμενο, ὅπως ἔχει ἐκδοθεῖ, ἔχει γραφεῖ τὸ 1948. Πράγματι ὁ ἴδιος ὁ μητροπ. Χρυσάνθος ἐσημείωσε στὴν ἀρχὴ τῶν *Ἀναμνήσεων* «Γλυφάδα 31/5/1948», καὶ στὸ τέλος τῆ χρονολογία «1948». Εἶναι ὁμως τὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ 1948 ἢ ἀντιγραφὴ ἢ, καλύτερα, ἡ πρώτη καταγραφή τῆς μερικῆς αὐτοβιογραφίας του; Βέβαια ὄχι. Καὶ ὑπάρχουν ἀποδείξεις. Θὰ σχολιάσουμε ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα αὐτὸ τὰ ἐπιμέρους τμήματα τῶν *Ἀναμνήσεων* παραπλήνοντας σὲ τίτλους τῶν κεφαλαίων καὶ σὲ σελίδες τῆς ἐκδόσεως τῶν *Ἀναμνήσεων* καί, ἐνδεχομένως, τῆς «Ἐκκλησίας Τραπεζοῦντος».

— σσ. 13-38, ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Χρυσάνθου μέχρι καὶ τὴν ἀποπεράτωση τῶν σπουδῶν στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ Χάλκης: Τὸ τμήμα αὐτὸ εἶναι ἀκριβῶς ἀναμνήσεις τοῦ μητροπολίτη ἀπὸ τὴν παιδικὴ καὶ νεανικὴ ἡλικία καὶ ἀπὸ τὴ σπουδαστικὴ περίοδο τῆς ζωῆς του. Ἐνδεικτικὸ τοῦ πότε ἐγράφη τὸ τμήμα αὐτὸ εἶναι ἡ χρησιμοποίησις —καὶ ἡ πολλὰς φορὲς χρησιμοποίησις— τοῦ ῥήματος «ἐνθυμοῦμαι» (σσ. 31, 32, 33, 34, 35, 38), ἀλλὰ καὶ ἡ ἀναγραφὴ τοῦ ἀποσπλάσματος (σ. 25) στίς *Ἀναμνήσεις*: «Ἦτο τὸσον ὥραία ἡ ζωὴ ἐκείνη, ὥστε καὶ σήμερον ἀκόμη τινὲς τῶν τότε συνταξιωτῶν νοσταλγοῦν πρὸς αὐτήν, καὶ ὅπως μοι ἔγραφε τελευταίως παλαιὸς φίλος συνταξιώτης, τότε Τιμολέων Βαρδαλῆς καὶ τώρα Μπρούκλης, καλῶς ἐγκατεστημένος ἐν Ἀμερικῇ, ἡ ἀνάμνησις τῶν μαθητικῶν ἐκείνων χρόνων τὸ-

σον τὸν ἀνακουφίζει, ὥστε εἰς στιγμὴν μεγάλου καμάτου στρέφει κατὰ 50 ἔτη ὀπίσω τὸν ἡμεροδείκτην, διὰ νὰ ξεκουρασθῇ...». Στὴν ἴδια ἐνότητα περιλαμβάνονται καὶ οἱ σσ. 25-38 πού ἀναφέρονται στὴ ζωὴ τοῦ Χρυσάνθου στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ Χάλκης. Τὸ τμήμα αὐτὸ νομίζω ὅτι (ὅπως καὶ τὸ προηγούμενο σσ. 13-24) ἐγράφη τὸ 1948 μὲ βοήθῃ ὄχι μόνο τῆς ἀναμνήσεως, ἀλλὰ ἴσως καὶ μικρὲς διάσπαρτες σημειώσεις, πού ὁ μητροπ. Χρυσάνθος εἶχε ἀπὸ τὰ χρόνια ἐκεῖνα.

— Οἱ σσ. 38-48 ἀναφέρονται στὴν παραμονὴ τοῦ Χρυσάνθου στὴ Μητροπολὶ Τραπεζοῦντος ὡς ἀρχιεπισκόπου καὶ ὡς —τὴν περισσότερην χρονικὴ περίοδο— ἀρχιερατικοῦ ἐπιτρόπου. Καὶ τὸ τμήμα αὐτὸ νομίζουμε ὅτι γράφεται σὲ συνεχῆ λόγῳ τὸ 1948 μὲ βάση καὶ πάλι σημειώσεις γεγονότων, προσώπων καὶ ἐνεργειῶν γιὰ τὴ δράση του στὰ τέσσερα χρόνια παραμονῆς του στὴν Τραπεζοῦντα. Ἀκόμα χρησιμοποίησε καὶ τὴν ἔκθεσι πού ὑπέβαλε στὸ μητροπολίτη Τραπεζοῦντος γιὰ τὴ δράση του ὡς ἀρχιερατικοῦ ἐπιτρόπου καὶ τὴν ἔκθεσι γιὰ τὸν ἴδιο τὸ μητροπολίτη καὶ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο τὸ 1907 γιὰ τὴν τακτοποίηση τῆς μονῆς Σουμελά. (Βλ. καὶ «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», σσ. 666, 671).

— σσ. 48-57. Καὶ στὸ τμήμα αὐτὸ, ὅπως καὶ στὰ προηγούμενα, ἐξιστορεῖται, τὸ 1948, σὲ συνεχῆ λόγῳ, μὲ βάση ἀναμνήσεις καὶ σύντομες σημειώσεις γιὰ πρόσωπα καὶ ἐνέργειες, ἢ δράση τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου κατὰ τὴν παραμονὴ του γιὰ σπουδὲς στὴ Γερμανία καὶ στὴν Ἑλβετία.

— Οἱ σσ. 57-65 ἀναφέρονται στὴ ζωὴ τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1911 μέχρι τὰ μέσα τοῦ 1913 εἶχε ὀριστεῖ ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ἀρχιεπισκόπος τοῦ περιοδικοῦ *Ἐκκλησιαστικῆς Ἀλήθειας*. Ἀσφαλῶς εἶχε κρατήσει ὀρισμένες σημειώσεις γιὰ πρόσωπα καὶ ἐνέργειες. Πάντως ἡ συγγραφὴ τῶν σελίδων αὐτῶν ἔγινε γιὰ πρώτην φορὰ τὸ 1948 μὲ βάση τὸ ἴδιο τὸ περιοδικὸ *Ἐκκλησιαστικῆς Ἀλήθειας*, πού περιεῖχε τὴ δράση καὶ τὰ ἄρθρα τοῦ Χρυσάνθου. Ἀναφέρω μιὰ πρόταση ἀπὸ τῆς *Ἀναμνήσεως*, ὅπου φαίνεται μετὰ παρέλευση περίπου 35 ἐτῶν ἡ νοσταλγία καὶ ἡ ἀναπόληση τῶν χρόνων ἐκείνων. Μιλώντας γιὰ τὴν Ὄργανωσι τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐνῶ ὁ ἴδιος, μέλος τῆς Ὄργανώσεως καὶ ἐνθερμὸς ὑποστηρικτὴς τῆς ιδεολογίας της, διηθύνε τὴν *Ἐκκλησιαστικῆς Ἀλήθειας*, γράφει: «Ἦτο πράγματι ὁ τότε ἐθνικὸς ἀγὼν ὡραῖος καὶ καρποφόρος καὶ ἐπεδοκιμάζετο ὑπὸ πάντων». Οἱ σκέψεις αὐτὲς ἦταν σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ συγκυρία τῶν γεγονότων τοῦ 1948, ὅταν ἔγραφε τῆς *Ἀναμνήσεως* του. (Βλ. ὑπαινικτικὴ ἀναφορὰ στὴν Ὄργανωσι Κωνσταντινουπόλεως, «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», σ. 751, σημ. 3).

— Στῆς σσ. 65-67 ὁ μητροπ. Χρυσάνθος ἀναφέρεται στὴν ἀποστολὴ του ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο γιὰ τακτοποίηση τῆς Κοινότητος τῆς Βενετίας. Τῆς σελίδος αὐτῆς ἀσφαλῶς τῆς ἔγραψε μὲ βάση σημειώσεις καὶ τὴν ἔκθεσι πού ὑπέβαλε στὸ Πατριαρχεῖο τὸ 1912.

— Οἱ σσ. 67-76 ἀναφέρονται στὸ ταξίδι πού ἔκανε ὁ Χρυσάνθος ὡς

μητροπολίτης Τραπεζούντος στην Ἀθήνα, στην πρώτη του συνάντηση με τὸ Βενιζέλο, στὴ συνάντησή του καὶ στὴν ἀνταλλαγὴ γνώμων με τὸν Ἰωάννα Δραγοῦμη ὡς καὶ τὸ θάνατο τοῦ πατριάρχη Ἰωσακίμ Γ' καὶ τὴν ἐκλογὴ νέου. Τὶς σελίδες αὐτές, ὅπως:

— καὶ τὶς ἐπόμενες σσ. 76-82, ποὺ ἀναφέρονται στὴ δευτέρῃ του συνάντησιν με τὸ Βενιζέλο γιὰ νὰ τοῦ ὑποβάλει ὑπόμνημα τῶν Ἑλλήνων τῆς Δυτικῆς Θράκης γιὰ τὴν αὐτονομία τῆς περιοχῆς (δευτέρου δεκαπενθήμερο Αὐγούστου 1913) ὅπως καὶ στὴ νέα του συνάντησιν με τὸν Ἰωάννα Δραγοῦμη, τὶς ἔγραψε τὸ 1948 μετὰ βάσιν ἀσφαλῶς λεπτομερειακῶς γιὰ τὰ γεγονότα καὶ τὶς συναντήσεις σημειώσεις. Ὁ μητροπ. Χρῦσανθος κρατοῦσε σημειώσεις ἡμερολογιακοῦ χαρακτῆρα ὄχι γιὰ γεγονότα συνήθη καὶ χωρὶς σημασία ἀλλὰ γιὰ συμβάντα ποὺ καθόριζαν τὴ ζωὴ τὴ δική του καὶ τῶν ἀνθρώπων ποὺ εἶχε στὸ ποίμνιό του ἢ ἀκόμη τὴ ζωὴ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Τότε, στὴν ἐποχὴ του, ἦταν πολὺ διαδεδομένη στοὺς πνευματικοὺς καὶ πολιτικοὺς κύκλους ἡ συγγραφὴ παρόμοιων ἡμερολογιακοῦ χαρακτῆρα ἀπομνημονευμάτων. [Στὰ χρόνια 1909-1922 συμβαίνουν γεγονότα καθοριστικὰ καὶ γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ γενικότερα γιὰ τὴ Βαλκανικὴ καὶ τὴν Εὐρώπην. Οἱ Ἕλληνες, μάρτυρες καὶ συνεργοί, ἐξέφρασαν τὴν ἀποπνὴ τους καὶ περιέγραψαν τὴ συμμετοχή τους μετὰ τὴ συγγραφὴ αὐτοβιογραφικῶν ἔργων. Βλ. τὰ ὅσα γράφει ὁ Κ. Δημαρᾶς (*Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, τόμ. 1, Ἀθήνα 1948, σσ. 242 κ.ἑξ.) γιὰ τὴ μετεπαναστατικὴ περίοδο τοῦ 1821 καὶ ὁ Γ. Κουρνούτσος, *Τὸ ἀπομνημονεύμα, 1453-1953*, τόμ. 1, Ἀθήνα 1953, σσ. 11-47]. Οἶδος ὁ Χρῦσανθος σὲ ἓνα του γράμμα πρὸς τὴν Πηνελόπην Δέλτα (*Ἀλληλογραφία Πηνελόπης Δέλτα*, ἐπιστολὴ [Ἀθήνα 15.12.1924], σ. 417) γράφει τὸ 1925 πὼς μέσα σὲ κιβώτια εἶχε πολλὰς σημειώσεις καὶ στὴν περίπτωσιν τῆς ἐπιστολῆς σημειώσεις ἐπιστημονικοῦ χαρακτῆρα σχετικῶς μετὰ τὴν τοπογραφίαν τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ στὴν Παλαιστίνη.

— σσ. 83-129: Περίοδος τῆς παραμονῆς τοῦ Χρυσάνθου στὴν περιοχὴ τοῦ Πόντου ὡς μητροπ. Τραπεζούντος. Προσπάθειές του γιὰ τὴ μείωσιν τῶν ταλαιπωριῶν τῶν Ἑλλήνων καθὼς καὶ συμπαραστάσιν του γιὰ τὴ ματαίωσιν τῶν ἀρμενικῶν σφαγῶν τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1915. Στὸ τμῆμα αὐτὸ ὁ μητροπ. Χρῦσανθος παραθέτει καὶ ἐπίσημα ἔγγραφα τῆς τουρκικῆς διοικήσεως. Καὶ οἱ σελίδες αὐτές, ποὺ ἀφηγοῦνται γεγονότα μέχρι τὴν προέλασιν τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ στὸν Ἀνατολικὸ Πόντο καὶ στὴν Τραπεζοῦντα, γράφονται τὸ 1948 μετὰ βάσιν σημειώσεων ποὺ ὁ Χρῦσανθος κρατοῦσε καὶ μετὰ βάσιν ἔγγραφα ποὺ φύλασσε καὶ βεβαίως μετὰ βάσιν τὶς προσωπικῆς του τραγικῆς ἀναμνήσεως. Μιὰ πρώτη ἀφήγησιν τῶν γεγονότων ὁ Χρῦσανθος κατέγραψε στὴν «Ἐκκλησίᾳ Τραπεζούντος», σσ. 752-764.

Τὸ ἴδιο μπορούμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὶς σσ. 129-175, ὅπου ἐξιστορεῖται ἡ ρωσικὴ κατοχὴ μέχρι τὴν ἀνακατάληψιν τῆς Τραπεζοῦντας ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ Φεβρουάριον τοῦ 1918. Ὑπάρχουν πολλὰ ἔγγραφα τῆς περιόδου

δου αυτής, ἐπιστολές Ρώσων ἐπισήμων καὶ ἀπαντήσεις τοῦ Χρυσάνθου, οἱ ὁποῖες καὶ παρατίθενται. Τὸ τμήμα αὐτὸ καταγράφεται τὸ 1948 μὲ βάση λεπτομερεῖς σημειώσεις καὶ ἐγγραφὰ πού κρατοῦσε ὁ μητροπ. Χρυσάνθος γιὰ τὰ γεγονότα. Πρώτη καταγραφή τῆς περιόδου αὐτῆς βλ. Χρυσάνθου, «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», σσ. 764-771.

— σσ. 175-184. Ἡ ἀφήγηση φτάνει μέχρι τὴν ἀναχωρήσιν στίς 30.10.1918· γιὰ τοὺς λίγους μῆνες τῆς τουρκικῆς κατοχῆς στὴν περιοχὴ καταγράφονται ὁρισμένα μόνο γεγονότα. Βεβαίως ὁ Χρυσάνθος ὑπέβαλε ἔκθεσιν στὸ Οἶκουμενικὸ Πατριαρχεῖο γιὰ τὶς ταλαιπωρίες τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου στὸ τετραετές διάστημα 1914-18. Εὐλόγο ἐστὶν νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁλόκληρη ἡ περίοδος τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου εἶχε καταγραφεῖ σὲ σημειώσεις πού κρατοῦσε ὁ Χρυσάνθος. Ἀλλίως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξηγήσουμε τὴν παράθεσιν τῶν λεπτομερειῶν στὸ κείμενό του. Ἀφήγηση τῶν γεγονότων τῆς περιόδου αὐτῆς ὑπάρχει στὴν «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», σ. 772.

— σσ. 184-209: Ἐξιστορεῖται τὸ πρῶτο ταξίδι τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου στὴ Δυτ. Εὐρώπη ὡς μέλους τῆς πατριαρχικῆς ἀποστολῆς στὴ Συνδιάσκεψιν Εἰρήνης μὲ συναίνεσιν τοῦ Βενιζέλου. Μέχρι τῆ σ. 209 (14 Ἰουλίου 1919) ὁ Χρυσάνθος γράφει σὲ συνεχή λόγο τὰ γεγονότα καὶ τὶς συναντήσεις πού εἶχε μὲ τοὺς Ἕλληνας ἐπισήμους (Βενιζέλο κ.ἄ.) καὶ ξένους (Γάλλους, Ἀγγλους καὶ ἀκόμα Ἀμερικάνους, καὶ μάλιστα μὲ τὸν πρόεδρο Wilson). Καὶ βεβαίως τὶς σελίδες αὐτές, πού εἶναι σὲ συνεχή λόγο καὶ πού ἐξιστοροῦν γεγονότα μέχρι τὶς 13 Ἰουλίου 1919, τὶς ἔγραψε ὕστερα ἀπὸ ἐπεξεργασία τὸ 1948 μὲ βάση σημειώσεις ἡμερολογιακοῦ χαρακτήρα σὰν σελίδες ἐνὸς ἡμερολογίου. Ἀφήγηση τῶν γεγονότων τῆς περιόδου αὐτῆς ὑπάρχει στὴν «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», σσ. 772-782.

— Στὶς σσ. 209-280 συνεχίζεται ἡ καταγραφή γεγονότων μετὰ τὶς 14 Ἰουλίου 1919, συναντήσεων καὶ ἐνεργειῶν τοῦ Χρυσάνθου στὴ Γαλλία καὶ Ἀγγλία. Παρατίθενται ὅχι πιά σὲ συνεχή λόγο ἀλλὰ ὡς ἡμερολογιακές σημειώσεις, οἱ ὁποῖες ἀσφαλῶς ὑπέστησαν καὶ κάποια ἐπεξεργασία τὸ 1948. Ἡ ἀφήγηση τῶν γεγονότων αὐτῶν παραδίδεται καὶ σὲ περιληπτικὴ συντομία στὴν ἔκθεσιν πού ὑπέβαλε ὁ Χρυσάνθος στὸ Πατριαρχεῖο ὅταν ἐπανῆλθε ἀπὸ τὸ ταξίδι του στίς 16.10.1919. Ἀπλὴ μνεῖα μερικῶν γεγονότων τῆς περιόδου αὐτῆς ὑπάρχει στὴν «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», σσ. 771-782.

— Τέλος στίς σσ. 280-287 ὁ Χρυσάνθος δίνει σὲ συνεχή λόγο τώρα μόνο λίγες λεπτομέρειες ἀπὸ τὸ δεύτερο ταξίδι του στὴν Ἀγγλία ὕστερα ἀπὸ πρόσκλησιν τοῦ Βενιζέλου. Περιγράφεται ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἡ συνάντησιν πολλῶν ἐπισήμων προσώπων, πού ἦταν στὸ Λονδίνο, ὅπως καὶ τοῦ Βενιζέλου μαζί μὲ ἐκπροσώπους Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς. Ἐκεῖ ὁ Χρυσάνθος μὲ βραχύλογον προσφώνησιν ὑπενημιίζει τὸν ἀρχιεπίσκοπο Καντεμβούριας ὅτι ἡ Ἀγγλία μπορεῖ μὲ τὴν προστασία της νὰ συμφιλιώσει τοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς, πού θὰ ἀποτελέσουν μιὰ ὁμοσπονδία λαῶν (ἦταν μέσα στὴν

ιδεολογία που είχε χαραχθεί από την 'Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως και από τον 'Ιωνα Δραγούμη). Αυτά συνέβαιναν τον 'Απρίλιο του 1920. Και καταλήγει ο μητροπ. Χρυσάνθος στις 'Αναμνήσεις με μιὰ στιχομυθία με τὸ Βενιζέλο. 'Ο Βενιζέλος διαπιστώνει ὅτι τώρα, μετὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους καὶ τὸν Α' Παγκόσμιο Πόλεμο καὶ τὴν ἐλάττωσιν τοῦ 'Ελληνισμοῦ στὶς ἀλύτρωτες περιοχὲς δὲν εἶναι πλέον δυνατόν νὰ ἐφαρμοσθῇ τὸ πρόγραμμα τοῦ 'Ιωνα Δραγούμη. ('Ο μητροπ. Χρυσάνθος τὸ ὑπαινίχθηκε στὴν προσφωνήσῃ του, στὴν ὁποία ἦταν παρὼν καὶ ὁ Βενιζέλος). 'Ο Χρυσάνθος ἀπαντᾷ ὅτι βεβαίως πρὶν ἀπὸ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους τὸ πρόγραμμα αὐτὸ «ἡδύνατο νὰ ἐφαρμοσθῇ εὐκολώτερον». Διερωτᾷται κανεὶς γιατί ὁ συγγραφέας τῶν 'Αναμνήσεων, τὸ 1948, δὲν ἔγραψε γιὰ γεγονότα, συναντήσεις καὶ ἐνέργειες τὸν μετὰ τὴ στιχομυθία αὐτὴ πού τὴ χρονολογεῖ ἀπλὰ τὸν 'Απρίλιο τοῦ 1920. ('Εφόσον ὁ διάλογος αὐτὸς ἔγινε στὴν 'Αγγλία πρὶν ἀναχωρήσουν ἀπὸ ἐκεῖ γιὰ τὴ Συνδιάσκεψιν τοῦ Σάν Ρέμο τῆς 'Ιταλίας, πρέπει νὰ χρονολογηθῇ πρὶν ἀπὸ τὶς 18 'Απρ. τοῦ 1920). 'Η ἀπορία παραμένει γιατί ὁ ἀπομνημονευματογράφος δὲν ἔγραψε τὸ γεγονός, τὸ ἀποφασιστικὸ γιὰ τὸ ποντιακὸ ζήτημα, τὴ Συνδιάσκεψιν αὐτή, ἀλλὰ περᾶτωσε τὸ ἀφήγημά του καὶ τὸ ἄφησε γιὰ τὸν ἱστορικὸ βέβαια ἡμιτελές. ('Η ἴδια ἀπορία γεννιέται καὶ γιὰ τὸ τέλος στὴν «'Εκκλησία Τραπεζοῦντος»). Μιὰ ἐξήγησις θὰ δοθῇ παρακάτω.

Συμπερασματικὰ λοιπὸν θεωροῦμε ὅτι ὁ μητροπ. Χρυσάνθος τὸ 1948 ἀποφασίζει νὰ γράψῃ μιὰ αὐτοβιογραφία μετὰ βάση τὶς ἀναμνήσεις καὶ τὶς σημειώσεις του γιὰ πρόσωπα καὶ γεγονότα. Αὐτὲς ἀνάλογα μετὰ τὴν περίοδο τῆς ζωῆς του, ἦταν βραχυτάτες, λίγες ἢ περισσότερες ἢ ἀκόμα μετὰ καθαρὰ ἡμερολογιακὸ τῆς δράσεώς του χαρακτήρα. Τὴν ἀπόφασίν του νὰ συνεχίσει νὰ γράφῃ σὲ συνεχὴ λόγῳ τὸ ἀφήγημά του τὸ 1948 τὴν ἀνακόπτει κάποιον ἐμπόδιο ἄγνωστο σ' ἐμᾶς, ἴσως —καὶ αὐτὸ εἶναι πολὺ πιθανόν— λόγοι ὑγείας, πὺν δὲν τοῦ ἐπιτρέπουν νὰ συνεχίσει τὴν ἐπεξεργασία τῶν ἡμερολογιακῶν του σημειώσεων ἀπὸ τὶς 14 'Ιουλίου 1919 ἕως τὸ τέλος τοῦ πρώτου ταξιδιοῦ του στὴν Εὐρώπῃ τοῦ 1919. Στὸ ἐξώφυλλο τῶν 'Αναμνήσεων τοῦ δακτυλογραφημένου κειμένου κάτω ἀπὸ τὸν τίτλον μέσα σὲ παρένθεση γράφει ὁ ἴδιος ὁ Χρυσάνθος «Γλυφάδα 31/5/1948». 'Η χρονολογία αὐτὴ συμφωνεῖ ἀπολύτως μετὰ τοὺς πιθανοὺς λόγους ὑγείας πὺν ὑπολογίζουμε ὅτι ἀνέστειλαν τὴν περαιτέρω καταγραφή τῶν 'Αναμνήσεων σὲ συνεχὴ λόγο μετὰ τὴν ἀναγραφὴν στὶς 14 'Ιουλίου 1919. Σύμφωνα μετὰ τὰ Πρακτικὰ τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς 'Επιτροπῆς Ποντιακῶν Μελετῶν ὁ μητροπ. Χρυσάνθος, πρόεδρος τῆς ΕΠΜ, δὲν παρίσταται στὶς συνεδρίες ἀπὸ τὶς 12.5.1948 ἕως τὴν 1.12.1948 καὶ ἀκόμη τὸν ἐπόμενο χρόνον ἀπὸ τὶς 13.5.1949 ἕως τὸ θάνατό του στὶς 30 Σεπτ. 1949. Γιὰ τὴ δεύτερην πολὺμήνην ἀπουσία του στὰ Πρακτικὰ ἀναφέρεται ὅτι ὁ πρόεδρος ἦταν ἀσθενής, γιὰ τὴν προηγούμενη τοῦ 1948 δυστυχῶς δὲν ὑπάρχει αἰτιολογία.

3. 'Η ἀπόφασίν του νὰ γράφῃ αὐτὰ πὺν ὁ ἴδιος θεωροῦσε σημαντικὰ

καὶ ἀποδεικτικά τῆς δράσεώς του δὲν ὀλοκληρώθηκε. Τὸ σκοπὸ τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου φανερῶνει ὁ τίτλος *Βιογραφικαὶ Ἀναμνήσεις*, ποὺ ὁ ἴδιος ἔγραψε στὴν ἀρχὴ τοῦ αὐτοβιογραφικοῦ αὐτοῦ κειμένου. Ὁ τίτλος αὐτὸς συμφωνεῖ τελείως μὲ τὸ πρῶτο κείμενο (σσ. 13-38), ὅπου καὶ μόνο ἡ συχνὴ παρουσία τοῦ ῥήματος «ἐνθυμοῦμαι» (βλ. πιὸ πάνω σσ. 247-248) ἀποδεικνύει τὸ ὀρθὸ τῆς ἐπιλογῆς τοῦ τίτλου.

Ὅμως δὲ συμβαίνει τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὴ συνέχεια τοῦ κειμένου, ἰδίως μὲ τὴν περίοδο τῆς ἀρχισυνταξίας ποὺ εἶχε ἀναλάβει στὸ περιοδικὸ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* καὶ ὕστερα ἀπὸ αὐτήν. Ἀκόμα λιγότερο ἀνταποκρίνεται στὸ κείμενο ποὺ μᾶς ἄφησε γιὰ τὸ διάστημα ἀπὸ 14 Ἰουλίου 1919 μέχρι τὸ τέλος τῆς περιόδου αὐτῆς. Ἐντούτοις καὶ στὰ κεφάλαια αὐτὰ ὀρισμένες σκέψεις τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου παραπέμπουν στὸν τίτλο:

— Ἐπὶ σαράντα μέρες φιλοξενήθηκε γιὰ τὶς διακοπὲς τοῦ καλοκαιριοῦ 1910 στὸ Dachau τῆς Γερμανίας ἀπὸ τὸν ποιητὴ Κωνσταντῖνο Χατζόπουλο. Καὶ γράφει: «Αἱ ἡμέραι τὰς ὁποίας ἐπέρασα μαζί του εἰς τὸ Dahau εἶναι ἀπὸ τὰς ὠραιότερας ἡμέρας τῆς ζωῆς μου» (σ. 56).

— Στὸ κεφάλαιο ὅπου περιγράφει τὴν περίοδο 1911-1913 καὶ ἀφηγεῖται τὴ συμμετοχὴ του στὴν Ὁργάνωση Κωνσταντινουπόλεως σὲ συσχετισμὸ μὲ τὰ κύρια ἄρθρα ποὺ ἔγραφε τότε στὴν *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* σημειώνει: «Ἦτο πράγματι ὁ τότε ἔθνικὸς ἀγὼν ὠραῖος καὶ καρποφόρος καὶ ἐπεδοκιμάζετο ὑπὸ πάντων» (σ. 59).

— Λίγο πρὶν ἀναχωρήσει γιὰ τὴν Τραπεζοῦντα ὡς μητροπολίτης, ἀφηγούμενος τὴ συμμετοχὴ του στὴν Κεντρικὴ Ἐκπαιδευτικὴ Ἐπιτροπὴ, περιγράφει ἓνα ἐπεισόδιο ἀπὸ τὶς ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς αὐτῆς. Στὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ δὲ φαίνεται νὰ παίρνει μέρος, ἀλλὰ εἶναι ἀκριβῶς μιὰ ἀνάμνηση, καὶ ἀνάμνηση χαριτωμένη. Γράφει: «Ἐνθυμοῦμαι χαριτωμένα τινὰ ἐπεισόδια τῆς συνεργασίας ταύτης. Οὕτω π.χ. ἐν ἐκ τῶν μελῶν τῆς Ἐπιτροπῆς, ἐπειδὴ ἡ λέξις αἶξ, αἰγὸς ἐκρίνετο ἀκατάλληλος διὰ τὸ βιβλίον τῆς πρώτης καὶ δευτέρας τάξεως τοῦ δημοτικοῦ, ἡ δὲ κατοῖκα ἐθεωρήθη μὴ προσήκουσα, προέτεινεν ὅπως μὴ περιλάβουν τὰ ἀναγνωστικὰ βιβλία τὴν λέξιν καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ γνωστοτάτου τοῦτου κατοικιδίου ζώου, τὸ ὁποῖον εἶχε τὴν ἀτυχίαν νὰ λέγεται κατοῖκα!» (σ. 79).

V

Στὴν ἀρχὴ ἐσημείωσα, τονίζοντας ἴσως ὑπερβολικά, τὸ ἔλλειμμα ἀντικειμενικότητος ποὺ ὑπάρχει ἀκόμα καὶ σὲ μιὰ πηγὴ ἱστορίας. Γιατὶ —καὶ τὸ ἐπαναλαμβάνω— ἀκόμα καὶ ὅταν ὁ ἀφηγητὴς θέλει νὰ εἶναι ἀντικειμενικός, καὶ τότε ἀκόμη, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἄλλες, ἔξω ἀπὸ τὸ ἄτομὸ του ἀρνητικὲς γι' αὐτὸ αἰτίες, ὑπάρχουν πάντα αἰτία ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὶς σωματικές, ψυχικὲς καὶ πνευματικὲς ιδιότητες τοῦ ἰδίου τοῦ ἀτόμου. Γιατὶ τὴν

πηγή της ιστορίας την άφηγείται ένα στόμα και τη γράφει ένα χέρι, που ανήκουν και τα δύο σε ένα ανθρώπινο όν που υπόκειται στην επίδραση της ιδιοσυστασίας του.

‘Ο παράγοντας υποκειμενικότητα αυξάνει —ή στην καλύτερη περίπτωση μπορεί να αυξάνει— όταν ένα ιστορικό κείμενο γράφεται από άτομο, το οποίο καταγράφει τα γεγονότα, τις πράξεις και τα συμβάντα, που το ίδιο το άτομο στη ζωή του είδε, άκουσε και έβιωσε. Τα κείμενα αυτά τα ονομάζουμε απομνημονεύματα και ειδικότερα αυτοβιογραφικά απομνημονεύματα. Σημειώνω τη διαφορά μεταξύ του απομνημονευματογράφου και του ιστορικού ή καλύτερα του συγγραφέα μιας πηγής ιστορίας. ‘Ο δεύτερος έχει την πρόθεση και τη θέληση να καταγράψει ή να άρηγηθεί ιστορία, ο πρώτος γράφει απλώς αυτά που ο ίδιος θυμάται ή θεωρεί ότι είναι μνήμη.

Γίνεται όμως αυτό στο απομνημόνευμα; ‘Ο καθένας, όταν αρχίζει να γράφει, έστω και μόνο για τον έαυτό του και για κανέναν άλλο, το χέρι του καθυστερεί και αντίστέκεται και δεν υπακούει εξολοκλήρου στον αυθορμητισμό της μνήμης, αλλά άλλες αιτίες παρεμβάλλουν ειδικό φίλτρο ανάμεσα στις εικόνες και παραστάσεις της μνήμης και της καταγραφής τους. Και αν αυτά συμβαίνουν στο συγγραφέα μιας πηγής ιστορίας, στον ιστορικό, που θέλει να είναι αντικειμενικός και προσπαθεί να μην επηρεάζεται από τον έαυτό του —ακατόρθωτο στον άνθρωπο, υπάρχει απλώς κλιμάκωση της υποκειμενικότητας στους διάφορους ιστορικούς—, τότε ο συγγραφέας των απομνημονευμάτων υπόκειται εξολοκλήρου μόνο στη δική του μνήμη και στις δικές του δυνατότητες και ικανότητες να καταγράψει γεγονότα, ενέργειες και συμβάντα. Με άλλα λόγια, ενώ στον ιστορικό ή διαπάλη ανάμεσα στην αντικειμενικότητα και στην υποκειμενικότητα, εφόσον το άτομο, ο ιστορικός, έχει αποφασίσει και καταβάλλει κάθε προσπάθεια να μην κατευθύνεται από υποκειμενικές δυνάμεις, κλίνει προς την πλευρά της αντικειμενικότητας, στον απομνημονευματογράφο εξ όρισμού, εφόσον κατευθύνεται από τη δική του μνήμη και τη δική του απόφαση στην καταγραφή του κειμένου του, ή όλη προσπάθεια χρωματίζεται έντονότατα από την υποκειμενικότητα.

‘Ακόμα μεγαλύτερη επίδραση του παράγοντα υποκειμενικότητα δέχεται ο συγγραφέας απομνημονευμάτων, όταν εξαρχής γράφει για να δικαιολογήσει, για να αιτιολογήσει, για να έγκωμιάσει, για να κατακρίνει, με ένα λόγο όταν τη συγγραφή του την υπαγορεύουν όχι μόνο οι μνήμες, αλλά ή μνήμη, που έντονα χρωματίζεται από την υποκειμενική πρόθεσή του. Γιατί, όταν γράφουμε απομνημονεύματα, τείνουμε, είτε εκφράζουμε είτε όχι το σκοπό της συγγραφής μας, να καταγράφουμε πιστά τις μνήμες, πράγμα που δε γίνεται σχεδόν ποτέ, αφού κατά κανένα τρόπο δεν μπορεί να εξαφανίζεται το άτομο. Πολύ περισσότερο όταν οι μνήμες καταγράφονται κατ’ επιλογήν, δηλ. καταγράφονται γεγονότα, ενέργειες, πρόσωπα, με άμεσο

ἢ ἔμμεσο στόχο νὰ προβάλλουν τὴ δράση τοῦ συγγραφέα γιὰ νὰ τὴ δικαιολογήσουν καὶ νὰ τὴ δικαιώσουν. [Ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ συμβουλευθεῖ ἀπὸ τὴν πλούσια ξένη βιβλιογραφία τὰ ἔργα: André Maurois, *Aspects de la biographie*, 1928· G. Misch, *Geschichte der Autobiographie*, I (1949), II (1955)· Roy Pascal, *Die Autobiographie*, 1965].

VI

Ἐνα τέτοιο κείμενο εἶναι καὶ τὸ κείμενο τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου. Ἐχοντας ὑπόψη τὰ μειονεκτήματα ποὺ ἔχουν παρόμοια κείμενα γενικὰ καὶ εἰδικότερα τὸ κείμενο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, θὰ προσπαθήσουμε νὰ ἐπισημάνουμε μερικὰ ἀπὸ τὰ μειονεκτήματα ποὺ μπορεῖ ὁ καθένας μας —καὶ ἐδῶ ὑπεισέχεται καὶ πάλι ὁ ὑποκειμενικὸς παράγοντας— νὰ ἐντοπίσει καὶ νὰ προβάλει.

Ὑπάρχουν λοιπὸν σφάλματα ἢ παραλείψεις στὴν ἀφήγηση ποὺ ὀφείλονται στὴ φυσιολογικὴ σὲ κάθε ἄτομο λήθη. Τέτοιες παραλείψεις γεγονότων, πράξεων καὶ ἐνεργειῶν σὲ ἓνα αὐτοβιογραφικὸ ἀφήγημα δὲν εἶναι τόσο σπάνιες. Παρόμοιες παρατηροῦνται στὸ κείμενο τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου, ὅπου καταγράφονται συνεχῶς κατ' ἐπιλογὴν τὰ γεγονότα καὶ οἱ ἐνέργειες. Ἀπὸ αὐτὲς ἀνάμεσα σὲ ἄλλες ἐντοπίζουμε δύο:

α) Στὴν ἐξιτόρηση τῆς νεανικῆς ἡλικίας ὁ μητροπ. Χρυσάνθος γράφει ὅτι μὲ πέντε χρυσὲς λίρες δανεικὰ καὶ ἀφοῦ ἀποχαιρέτησε τοὺς δικούς του στὴν Κομοτηνὴ, πῆγε στὴν Κωνσταντινούπολη (Ἀναμνήσεις, σ. 25) καὶ ἔγινε δεκτὸς στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ Χάλκης. Καὶ αὐτό, μὲ τὴν παρέμβαση καὶ συμπαράσταση τοῦ τότε ἀρχιμανδρίτη Γενναδίου καὶ μετέπειτα μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, ποὺ ὑπηρετοῦσε τότε στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο (Ἀναμνήσεις, σ. 26). Ὁ ἀρχιμανδρίτης Γεννάδιος ἦταν ὁ διευθυντὴς τοῦ σχολείου, ὅπου φοιτοῦσε ὁ μαθητὴς Χρυσάνθος (Ἀναμνήσεις, σ. 22). Ἐτσι ὁ Γεννάδιος ὑπῆρξε ἐκεῖνος ποὺ προσανατόλισε τὸ Χρυσάνθο πρὸς τὸ ἱερατικὸ λειτούργημα. Ὅταν λοιπὸν ὁ Χρυσάνθος στὶς πρώτες διακοπὲς γύρισε στὴν πατρίδα του, ἡ μητέρα του λυτήθηκε ποὺ τὸν εἶδε μὲ ἱερατικὴ ἐνδυμασία (Ἀναμνήσεις, σ. 32). Καὶ ἐδῶ ὑπάρχει ἡ ἀπορία καὶ ἡ σχετικὴ παράλειψη. Ὁ Χρυσάνθος δὲν εἶχε ἀνακοινώσει στοὺς δικούς του ὅτι ἐπρόκειτο νὰ πάει στὴ Χάλκη; Δὲν τὸ ἐγνώριζε ἐπακριβῶς ἡ μητέρα του ἢ ἄλλοι στενοὶ συγγενεῖς του; Ὁ θεὸς του Γιάγκος, καὶ ἀσθενῆς, προέτρεπε τὸν ἀδελφό του Ἡλία νὰ ἐφοδιάσει τὸν ἀνεψιὸ μὲ τὰ ἀπαραίτητα γιὰ νὰ συνεχίσει τίς σπουδὲς του μετὰ τὸ γυμνάσιο. Ἄρα γιὰ τὸ θεῖο Γιάγκο, τὸν ἄμεσο προστάτη καὶ κηδεμόνα τῆς οἰκογένειας τοῦ Χρυσάνθου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ οἰκογενειακὸ του περιβάλλον δὲν εἶχε τεθεῖ ζήτημα εἰσαγωγῆς τοῦ νεαροῦ Χρυσάνθου στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ Χάλκης. Ἀκόμα ἢ γιατί του, ὅταν ὁ Χρυσάνθος ἔφηνε γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ ἔδωσε δῶρο ἓνα ὠραῖο δαχτυλίδι μὲ περγιάντι ποὺ ἀποτελοῦσε σύμφωνα μὲ τὴ λαϊκὴ πα-

ράδοση σύμβολο και ἀρραβώνα για τὴν οἰκογενειακὴ συνέχεια (Ἀναμνήσεις, σ. 25). Καὶ ἂν τὸ ἐγνώριζε ἡ μητέρα του, γιατί τότε ἐξεπλάγη τόσο; Στίς Ἀναμνήσεις του ὁ Χρῦσανθος δὲ γράφει ἐπακριβῶς τίποτα σχετικὸ. Ἴσως νὰ διέφυγε ἀπὸ τὴ μνήμη του ὅταν ἔγραφε τίς Ἀναμνήσεις του.

β) Ὁ Χρῦσανθος, ὅταν ἔφθασε στὴν Τραπεζοῦντα ὡς μητροπολίτης, ἔγραψε σὲ ἓνα του γράμμα πόσο χαμηλὸ ἦταν τὸ πνευματικὸ ἐπίπεδο τῶν Ἑλλήνων τῆς πόλεως καὶ τῆς ἐπαρχίας καὶ πόση λίγη ἔφεση ὑπῆρχε γιὰ πνευματικὲς ἐνασχολήσεις. Μάλιστα ἀναφέρει ὅτι στὸν πρῶτο κιόλας χρόνον τῆς ἀρχιερατείας του ιδρύθηκε καὶ λέσχη, ὅπου καὶ ὁ ἴδιος μίλησε μὲ θέμα τὴν ἑλληνικὴ φυλὴ. Ἐκεῖ διάβασε καὶ στίχους τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ, χωρὶς ὅμως νὰ ἀναφέρει τὸν ποιητὴ (γράμμα του πρὸς τὴν Πηνελόπη Δέλτα, Ἀλληλογραφία Π. Δέλτα, σ. 415· βλ. Νέα Ἑστία, ὁ.π. σσ. 664-665 καὶ 1312). Ἀργότερα στὴν προσπάθειά του γιὰ ζωηρότερη πνευματικὴ κίνηση στὴν πόλιν τῆς Τραπεζοῦντας ἴδρυσε καὶ ἐβδομαδιαῖο περιοδικὸ μὲ τὸν τίτλο *Οἱ Κομνηνοί*, ποῦ ἦταν ποικίλης ὕλης ἀλλὰ σὲ μεγάλο ποσοστὸ μποροῦσε νὰ χαρακτηριστεῖ φιλολογικὸ περιοδικό. Τὸν ἴδιο στόχο, τὴν ἄνοδο τοῦ πνευματικοῦ ἐπιπέδου τῆς Τραπεζοῦντας, σκόπευε καὶ ἡ ἐπιτυχημένη πορεία τῶν ἑλληνικῶν σχολείων στὸν Πόντο καὶ ἰδιαίτερα τοῦ περιώνυμου Φροντιστηρίου Τραπεζοῦντας. Εὐλογία λοιπὸν ἡ ἀπορία τοῦ ἀναγνώστη τῶν Ἀναμνήσεων: Γιατί ὁ συγγραφεὺς τους δὲν ἀναγράφει τὴν ἐπιτυχημένη αὐτὴ κίνηση καὶ δράση τῶν ἑλληνικῶν ἐκπαιδευτηρίων τῆς Τραπεζοῦντας, καὶ μάλιστα τοῦ Φροντιστηρίου, ὡς προφανὴ ἀπόδειξη γιὰ τὰ πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα καὶ τὴν παιδεία τῶν ἐκεῖ Ἑλλήνων; (Σχετικὰ γράφει ὁ ἴδιος γιὰ τὰ σχολεῖα καὶ τὴν παιδεία στὰ χρόνια αὐτὰ στὴν «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», σσ. 745-747). Ἀς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι ὅλα σχεδὸν τὰ ὑπομνήματα ποῦ γράφονταν τότε ἀπὸ τίς περιοχὲς τοῦ ἀλύτρωτου Ἑλληνισμοῦ περιεῖχαν ἀπαραιτήτως καὶ μιὰ παράγραφο γιὰ τὴν ἀνθησι ἐκεῖ τῶν σχολείων καὶ γενικότερα τῆς παιδείας. Ἦταν, κατὰ τὴ γνώμη ὅλων, λόγος ἔγκυρος γιὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὶς περιοχὲς ἐκεῖνες. Εἶναι καὶ αὐτὸ μιὰ παράλειψη, ποῦ ὀφείλεται, νομίζουμε, στὴ φυσιολογικὴ λήθη. Καὶ ὅμως ὁ Χρῦσανθος κατὰ τὴν πρώτη τετραετὴ παραμονὴ του στὴν Τραπεζοῦντα στὰ χρόνια 1903-1907 ὑπῆρξε καθηγητὴς τῶν Θερησκευτικῶν στὸ Φροντιστήριον. Ἀκόμα πολλὰς φορὲς στὶς Ἀναμνήσεις ἀναφέρει ὀνόματα καθηγητῶν τοῦ Φροντιστηρίου (Ἀναμνήσεις, σσ. 39, 42, 89 καὶ 96, ὅπου ὁ Χρῦσανθος σὲ συνάντησή του μὲ ἀνώτατο Τοῦρκο ἀξιωματοῦχο ἀναφέρει τὸ Φροντιστήριον Τραπεζοῦντος). Ἀλλωστε στὴ διάρκεια τοῦ Ἀ' Παγκοσμίου Πολέμου καὶ τῆς ρωσικῆς κατοχῆς τουλάχιστον κάθε χρόνο ἐτελεῖτο εἰδικὴ τελετὴ τὴν ἡμέρα τῆς ἐορτῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὸ ναῖδιο τῶν Ἁγίων Πάντων τοῦ Φροντιστηρίου, γεγονός ποῦ ἀναφέρεται καὶ στὸ περιοδικὸ *Οἱ Κομνηνοί* γιὰ τὰ χρόνια τῆς ρωσικῆς κατοχῆς. [Τὸ ἄγνωστο αὐτὸ στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία περιοδικὸ παρουσιάζεται στὶς σσ. 137-180 τοῦ παρόντος τόμου].

VII

Μιά άλλη μεγάλη κατηγορία παραλείψεων σέ αὐτοβιογραφικά κείμενα σάν αὐτὸ τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου εἶναι ἐκεῖνες τὶς ὁποῖες ὁ συγγραφέας, γιὰ λόγους ἐμφανεῖς ἢ γιὰ λόγους δυσδιάκριτους ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη, ἀφήνει νὰ ὑπάρχουν στὸ κείμενό του.

α) Τὸ περιοδικὸ *Οἱ Κομνηνοί*, ποὺ ἀναφέραμε πρὶν πάνω, ἀσφαλῶς εἶχε ἀρκετὴ κυκλοφορία καὶ παραδοχὴ στὸ ἀναγνωστικὸ κοινό, ἀφοῦ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὀπισθόφυλλου σὲ δύο τεύχη (19 [7.1.1917] καὶ 21 [4.2.1917]) ἀγγέλλεται ὅτι τὰ ἔσοδα ἀπὸ τὴ διαχείριση τοῦ περιοδικοῦ θὰ διατεθοῦν γιὰ τὴ συντήρηση βιβλιοθήκης στὴν Τραπεζοῦντα. Καὶ εἶναι σημαντικὸ ὅτι στὸ περιοδικὸ αὐτὸ σχεδὸν κάθε φορὰ στὴν ἀρχὴ τῶν τευχῶν ἀναγράφονταν οἱ εἰδήσεις καὶ τὰ ἐπίσημα τηλεγραφήματα καὶ οἱ προδόσεις τῶν Ρώσων ἐπισήμων μὲ τὸν διοικοῦντα τότε τὴν περιοχὴ τῆς Τραπεζοῦντας μητροπ. Χρυσάνθου. Καὶ ὅμως τὸ περιοδικὸ αὐτὸ δὲ μνημονεύεται στὶς *Ἀναμνήσεις* τοῦ Χρυσάνθου, παρὰ μόνον ὅταν τὸ 1919 ὁ μητροπ. Χρυσάνθος βρῖσκεται στὴν Ἀθήνα καὶ ἐπισκέπτεται τὸ Στέφανο Δραγούμη, πατέρα τοῦ Φίλιππου καὶ τοῦ Ἰωάννα Δραγούμη, στὸν ὁποῖο ἀφήνει καὶ ἓνα σῶμα τοῦ περιοδικοῦ *Οἱ Κομνηνοί* (*Ἀναμνήσεις*, σ. 256). Καὶ σημειώνουμε ὅτι, ὅταν ἀναγράφει τὴν πληροφορία αὐτή, τὴν διατυπώνει χωρὶς καμιά πρόσθετη ἐπεξήγηση. Γράφει ἀπλῶς: «Ἐδῶσα τὴν φωτογραφίαν μου εἰς τοὺς φίλους καὶ τὸ περιοδικὸν “Οἱ Κομνηνοί”».

Στὴν περίπτωσι αὐτὴ διαβλέπουμε μιὰ ἐκ προθέσεως παράλειψη. Τὸ περιοδικὸ *Οἱ Κομνηνοί* ἦταν μιὰ πνευματικὴ ἐκδήλωση στὴν Τραπεζοῦντα ποὺ κράτησε δύο περιόπου χρόνια, ποὺ εἶχε ἀναγνωστικὸ κοινὸ καὶ ποὺ ἦταν πρὸς δίκαιον ἔπαινον τοῦ ἰδρυτῆ τοῦ περιοδικοῦ μητροπ. Χρυσάνθου. Ἐτοίμω πρέπει νὰ εἰκονολογήσουμε γιὰ ποῖο λόγο κατὰ τὴ γνώμη μας δὲν ὑπῆρχε στὶς *Ἀναμνήσεις* καμιά ἄλλη μνεία τοῦ περιοδικοῦ. Νομίζουμε ὅτι εἴμαστε πολὺ κοντὰ στὴν ἀλήθεια μὲ τὶς παρακάτω σκέψεις μας:

Ὁ μητροπ. Χρυσάνθος σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ δὲν ἐκφράστηκε σὲ γραπτὸ ἢ σὲ λόγῳ του ὑπὲρ μιᾶς πολιτικῆς παρατάξεως. Βέβαια ἦταν μέσα στὸ ἰδεολογικὸ πλαίσιο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου νὰ μὴν ἀντιτίθεται στὴν ἐθνικὴ πολιτικὴ τῆς κυβερνήσεως τῶν Ἀθηνῶν. Πράγματι, στὶς ἀρχὲς τοῦ 1919, εἶχε πάει στὸ Βατοῦμ γιὰ νὰ πάρει τὸ πλοῖο ποὺ θὰ τὸν μετέφερε στὸ Παρίσι στὴ Συνδιάσκεψη Εἰρήνης. Ἐκεῖ, σὲ δέιπνο ποὺ τοῦ παρέθεσαν, ἓνας συνδαιτυμόνας ἔκανε πρόποση ὑπὲρ τοῦ βασιλέα Κωνσταντίνου, ποὺ εἶχε τότε ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὸ θρόνο. Ὁ Χρυσάνθος λοιπὸν στὴ δική του πρόποση ἀντέτεινε: «... ὁ Θεός, ὅστις προστατεύει πάντοτε τὴν Ἑλλάδα, ἀνῆγειρε νέον ἡγέτην, τὸν Ἐλευθέριον Βενιζέλον, ὅστις εἰς κατάλληλον καιρὸν ἀνέλαβε τὴν ἡγεσίαν καὶ ἔστρεψεν ὁλοκλήρως τὴν Ἑλλάδα πρὸς

τούς Συμμάχους και ήδη ως νικηταί μετέχομεν τῆς νίκης και προτείνω νά προπύωμεν ὑπὲρ τοῦ Πρωθυπουργοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου» (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 185-186).

Ἐντούτοις, ἐπαναλαμβάνω, δὲν ἐξέφρασε τοποθέτησή του σὲ πολιτικὴ ἰδεολογία σὲ κανένα χρονικὸ διάστημα. Εἶναι σήμερα γνωστὸ ὅτι ἀνῆκε στὴν Ὅργάνωση Κωνσταντινουπόλεως, ποὺ εἶχε ἰδρυθεῖ ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο Σουλιάτη Νικολαΐδη καὶ τὸν Ἰωάννα Δραγοῦμη. Οἱ δύο ἰδρυτὲς πρέσβευαν ὅτι μποροῦσε ὁ Ἑλληνισμὸς τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους μὲ τὴν ἀνωτερότητα, τὴν οἰκονομικὴ, κοινωνικὴ, πολιτικὴ καὶ ἄλλη ποὺ τὸν διέκρινε, νά μὴν ἐπιζητεῖ τὸν ἀκρωτηριασμὸ ἢ διαμελισμὸ τοῦ τουρκικοῦ κράτους ἀλλὰ τὸν ἐκσυγχρονισμὸ του καὶ τὴν ἐνδυνάμωσή του ὡς μιᾶς ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας. Μέσα σ' αὐτὴν ὅμως οἱ χριστιανικὲς ἑλληνικὲς καὶ ἄλλες μειονότητες θὰ ἀπῆλθαν δικαιώματα ἴσα μὲ αὐτὰ τῶν μωαμεθανῶν Τούρκων (βλ. Ἀθ. Σουλιάτης Νικολαΐδης, *Ὅργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, ἐπιμέλεια Θ. Βερέμης-Κ. Μπούρα, 1984). [Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ τοῦ ἰδεολογικοῦ πλαισίου τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου ἀναμένεται δημοσίευση ἰδιαίτερης μελέτης μας].

Ἡ μόνη λοιπὸν φορὰ κατὰ τὴν ὁποία ὁ Χρυσάνθος φανέρωσε τὶς προτιμήσεις του ἦταν ὅταν στὸ περιοδικὸ *Οἱ Κομνηνοὶ* παρουσίασε τὶς ἐντυπώσεις τοῦ Ἰωάννα Δραγοῦμη γιὰ τὸν Ἰωακείμ Γ' (τευχ. 15) καὶ ὅταν ἀναδημοσίευσε (τευχ. 8 καὶ 9) ἀπὸ τὸ περιοδικὸ τοῦ Ἰωάννα Δραγοῦμη *Πολιτικὴ Ἐπιθεώρησις* τὶς συνεδριάσεις τῆς ἑλληνικῆς Βουλῆς τοῦ Μαΐου 1916 ὅπως καὶ τὴν Ἐξωτερικὴ καὶ Ἐσωτερικὴ Ἐπιθεώρηση τοῦ ἴδιου περιοδικοῦ τοῦ Ἰουνίου 1916. Στὶς δημοσιεύσεις αὐτὲς ὁ Ἰων Δραγοῦμης, βουλευτῆς, ἀντιτίθεται στὶς τότε ἑλληνικὲς κυβερνήσεις. Βέβαια ὁ μητροπ. Χρυσάνθος προκειμένου νά δημοσιεῦσει κάθε φορὰ τὰ κείμενα αὐτὰ γράφει πολλὰ ἐπαινετικά γιὰ τὸν πολιτικὸ Ἰωάννα Δραγοῦμη. Ἀσφαλῶς ἡ πολιτικὴ αὐτὴ ἐκδήλωση καὶ ἡ ἔκφραση τῆς συμπορεύσεως τοῦ Χρυσάνθου μὲ τὸν Ἰωάννα Δραγοῦμη ἦταν ἓνα σημεῖο, τὸ ὁποῖο ὁ Χρυσάνθος δὲ θεώρησε ὀρθό. Ὅχι διότι δὲν πίστευε στὴν πολιτικὴ ἰδεολογία τοῦ Δραγοῦμη, ἀλλὰ διότι ἀφῆθηκε νά τὴν ἐκφράσει δημοσίᾳ καὶ ἐπισήμως. Νομίζουμε ὅτι αὐτὸ τὸ γεγονὸς παρότρυνε τὸ Χρυσάνθο νά μὴ μνημονεύσει τὴν ἔκδοσιν, τὴν κυκλοφορίαν καὶ τὴν παροδοχὴν τοῦ περιοδικοῦ *Οἱ Κομνηνοὶ* ἀπὸ τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ, νά μνημονεύσει ὅμως ἀπλᾶ τὴν προσφορὰ τοῦ περιοδικοῦ μόνον στὴν οἰκογένειαν Δραγοῦμη καὶ σὲ κανέναν ἄλλον.

β) Σχεδὸν παρόμοιος εἶναι ὁ λόγος, γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ *Ἀναμνήσεις* τελειώνουν, γιὰ νά μὴν πῶ διακόπτονται ἐκ προθέσεως, μὲ τὴν προσφώνηση τοῦ Χρυσάνθου στὴ συγγέντρωση τοῦ Lambeth Palace, ποὺ εἶχε ὀργανώσει ὁ ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Canterbury καὶ ὅπου ἦταν προσκεκλημένος καὶ ὁ Βενιζέλος. Αὐτὰ συνέβαιναν, ὅπως γράφει ὁ μητροπ. Χρυσάνθος, «τὸν Ἀπρίλιο» τοῦ 1920. Μετὰ τὴν τελετὴ ὁ Βενιζέλος προσκαλεῖ τὸ Χρυσάνθο νά μὴ χρησιμοποιήσει τὸ αὐτοκίνητό του ἀλλὰ νά ἀναχωρήσουν μαζί μὲ τὸ

δικό του. Καί στο τέλος τῶν *Ἀναμνήσεων* ὁ Βενιζέλος μέσα στο αὐτοκίνητο ὑπὸ τύπον ἐρωτήσεως ἀποτείνεται στο Χρυσάνθο σχετικά μέ τόν Ἑλληνισμό τοῦ 1920, μετά τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους καί τόν Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο καί τή μείωση καί μετατόπιση τοῦ ἐξωελλαδικοῦ ἀλύτρωτου Ἑλληνισμοῦ, καί λέει: «Τὸ πρόγραμμα τοῦ φίλου σας Ἴωνος Δραγοῦμη... νομίζετε ὅτι ἦτο δυνατόν νὰ ἐφαρμοσθῇ;». Καί ὁ Χρυσάνθος ἀπαντᾷ ὅτι «τὸ πρόγραμμα τοῦ φίλου μου Ἴωνος Δραγοῦμη βεβαίως πρὸ τῶν Βαλκανικῶν πολέμων ἦδύνατο νὰ ἐφαρμοσθῇ εὐκολώτερον». Ὁ Χρυσάνθος, περιγράφοντας τὸ δεύτερο ταξίδι του στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη (Φεβρουάριος ἕως Μάιος τοῦ 1920) (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 285-286), βάζει τέλος στὶς *Ἀναμνήσεις* μέ τὴν ὁμολογία καί τὴ δήλωση ὅτι πίστευε καί πιστεῦει τὸ 1920 (γεγονὸς γνωστὸ καί στο Βενιζέλο ἀπὸ πολὺ πιὸ πρὶν) στὶς ἰδέες τοῦ Ἰωάννα Δραγοῦμη.

γ) Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι στὶς ἑξὶ σελίδες 280-286 ὁ Χρυσάνθος ἀφηγεῖται μερικὲς λεπτομέρειες τοῦ ταξιδιοῦ αὐτοῦ καί διηγεῖται μόνο τὴ συνάντησή του μέ τὸ Γάλλο πολιτικὸ Jules Cambon. Ὁ φιλέλληνας αὐτὸς πολιτικός, ποὺ υποστήριζε πάντα τὶς ἐλληνικὲς θέσεις, μέ φανερὴ λύπη ὁμολογεῖ πὼς τώρα εἶναι πλέον ὁ μόνος ποὺ τὶς ὑποστηρίζει. Καί ὅμως τὸ ταξίδι περιλάμβανε καί ἄλλες συναντήσεις καί ἄλλα γεγονότα. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ πιὸ σημαντικὸ ἦταν αὐτὸ ποὺ θὰ συνέβαινε στο τέλος τοῦ μηνὸς Ἀπριλίου (18-25 Ἀπριλίου 1920) στὴ Συνδιάσκεψη τοῦ Σάν Ρέμο. Ἐκεῖ ἀποφασίστηκαν ἀπὸ τὶς Μεγάλες Δυνάμεις οἱ ὅροι τῆς συνθήκης τῶν Σεβρῶν (θὰ ὑπογραφεῖ ἡ συνθήκη αὐτὴ στὶς 10 Αὐγούστου τοῦ 1920) χωρὶς καμιά ἀπολύτως μνεῖα τοῦ Πόντου καί τῆς αὐτονομίας του ἢ ἄλλων διευθετήσεων τῆς περιοχῆς. Ὁ Χρυσάνθος δὲν ἀναγράφει οὔτε τὸ ταξίδι στο Σάν Ρέμο οὔτε καί τὴν ἐπάνοδό του στὴν Ἀθήνα καί Κωνσταντινούπολη. Τὸ ξέρουμε ἀπὸ ἄλλες πηγές (γράμμα τοῦ Κ. Κωνσταντινίδη 23/6.5.1920 ἀπὸ τὴ Μασσαλία, βλ. Θ. Θεοφύλακτος, *Γύρω στὴν ἄσβεστη Φλόγα*, σ. 279). Ἀπὸ γράμμα τῆς ἀντιπροσωπείας τοῦ Ἑθνικοῦ Συμβουλίου τοῦ Βατοῦμ στὶς 31.7.1920 μαθαίνουμε (Θεοφύλακτος, *Φλόγα*, σσ. 284-285) ὅτι ὁ κύκλος γύρω ἀπὸ τὸ Χρυσάνθο προσπαθοῦσε νὰ ἀποσείσει τὶς ἔντονες κατηγορίες ποὺ τοῦ ἀπηύθυναν οἱ ποντιακὲς ὁργανώσεις γιὰ τὴν ἀποτυχία τοῦ ποντιακοῦ ζητήματος. Καί αὐτὸ ἰδιαίτερως μετὰ τὶς δηλώσεις τοῦ Βενιζέλου στὴ Βουλὴ (30 Ἀπριλίου 1920) γιὰ τὴ συνθήκη τοῦ Σάν Ρέμο καί τὴν ἀρνητογραφία τοῦ Ἰωάννα Δραγοῦμη στὴν *Πολιτικὴ Ἐπιθεώρηση* (4.7.1920), ὅπου ἀντιμετώπιζε τελείως ἄρνητικά τὴν πολιτικὴ τὴν κυβερνήσεως Βενιζέλου στο ποντιακὸ πρόβλημα. Οἱ ποντιακὲς ὁργανώσεις κατηγοροῦσαν τὸ μητροπ. Χρυσάνθο ὅτι αὐτὸς ἔδωσε στο Δραγοῦμη ἔγγραφα καί πληροφορίες γιὰ νὰ γράφει τὸ ἄρθρο (Θεοφύλακτος, *Φλόγα*, σ. 289). Τέλος —καί αὐτὸ δείχνει τὴν πλήρη ἀποτυχία τῆς ποντιακῆς ἀντιπροσωπείας στο Σάν Ρέμο— ἡ Διάσκεψη οὔτε κἀν νὰ ἀκούσει δέχθηκε τὴν ἀντιπροσωπεία αὐτή.

Νομίζω ὅτι ἡ αὐτογνωσία τοῦ Χρυσάνθου καί ἡ ἐπίγνωση ὅτι ὑπεῖχε

καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος εὐθύνῃ στὴν ἀποτυχία αὐτὴ (βλ. τὴν ἴδια ὁμολογία στίς τελευταῖες τέσσερις σελίδες τοῦ πολυσέλιδου ἔργου του «Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζούντος», ὅπου κατηγορεῖ τὴν ὑποκρισία τῶν Δυτικῶν Δυνάμεων καὶ τῶν ΗΠΑ ἀπέναντι στὸν Ἑλληνισμό καὶ τὰ δίκαιά του), καὶ ἰδιαίτε-
ρως, ἐπεὶ δὲν ἤθελε νὰ καταγράψῃ τὴν ἀντίθεσή του μὲ τὴν ἐπίσημη πο-
λιτικὴ τῆς κυβερνήσεως Βενιζέλου, ἔγραψε, νομίζουμε, τὸ 1948 τίς λίγες
ἐκεῖνες σελίδες γιὰ τὸ δευτέρό του ταξίδι στὴ Δύση καὶ ἐτελείωσε ἔτσι
ἀπότομα καὶ χωρὶς λογικὴ συνέχεια τίς Ἀναμνήσεις του, ὅπως τίς ἄφησε
τὸ 1948.

δ) Ἀκόμα ὑπάρχει μιὰ παράλειψη σημαντικὴ γιὰ τὸ χωρὸ τοῦ Πόντου,
ποῦ ἀντιμετώπιζε διαρκῶς ἀπὸ μέρους τῶν Ποντίων ἔξω τοῦ Πόντου μιὰ
συνεχὴ σειρὰ προτάσεων γιὰ στρατιωτικὴ δράση: Ὁ ἑλληνικὸς Πόντος
μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ προσπορισθῇ τὴν ἐλευθερία του καὶ τὴν αὐτονομία
του μὲ τίς δικές του δυνάμεις, δηλαδὴ νὰ ὀργανωθῇ στρατιωτικὰ καὶ νὰ
ἐκδιωχθοῦν οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ τμήματα ἐντόπια ἀνταρτικά καὶ ἀπὸ μονάδες
ὀργανωμένες μακρὰν τοῦ Πόντου (Ἀθήνα, Θεσσαλονίκη, Νότιος Ρωσία,
Καύκασος).

Ἦταν ἓνα σχέδιο ποῦ συνεχῶς πρόβαλλε ὁ Γερμανὸς Καραβαγγέλης,
μητροπολίτης Ἀμασειας καὶ παλαιότερα, κατὰ τὸ μακεδονικὸ ἀγῶνα στὴ
Μακεδονία, μητροπολίτης Καστοριάς. Ἐπιζητοῦσε μὲ ἐπιμονὴ νὰ ὀργανω-
θοῦν ἀνταρτικά σώματα (ὅμοια μὲ ἐκεῖνα τοῦ μακεδονικοῦ ἀγῶνα) καὶ
προσπαθοῦσε νὰ πείσῃ τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνησι τοῦ Βενιζέλου νὰ συναινέ-
σῃ σ' αὐτὸ τὸ σχέδιο.

Ὅμως ὁ μητροπ. Χρῦσανθος, ὁ ὁποῖος προσπαθοῦσε νὰ συγκρατήσῃ
τὴν ἀγριότητα τῶν Τοῦρκων μακριὰ ἀπὸ τὸ ποίμνιό του στὴ μητρόπολη
τῆς Τραπεζούντας (καὶ ἐν μέρει τὸ ἐπέτυχε σώζοντας πολλὰς οἰκογένειες
ἀπὸ τὴν ταλαιπωρία τῆς ἐξορίας καὶ τὴν ἀγριότητα τῶν Τοῦρκων), κάθε
φορὰ μὲ πλήρη ἐξουσιοδότηση προσωπικὰ τοῦ Βενιζέλου τηλεγραφοῦσε
καὶ ἔγραφε νὰ μὴν προβοῦν σὲ καμιά ἐνέργεια ποῦ θὰ ἔθετε σὲ κίνδυνο
ἐξοντώσεως τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ τῆς ἐπαρχίας Τραπεζούντας. (Πολλὲς
ἀναφορὲς στὸ ζήτημα αὐτὸ βλ. στὸ ἔργο Θεοφύλακτος, *Φλόγα*, σσ. 134,
138, 139 κ.ά., ἰδιαίτερος ὅμως σ. 181, ὅπου ὁ μητροπ. Ἀμασειας Γερμανὸς
Καραβαγγέλης θέτει καὶ πάλι τὸ ζήτημα τῆς στρατιωτικῆς ὀργανώσεως τοῦ
Πόντου καὶ τῆς παρεμβάσεως μὲ ἔξωθεν βοήθεια στὰ μικρὰ ἀνταρτικά σώ-
ματα τῶν Ποντίων. Ὁ Χρῦσανθος ὅμως, χωρὶς νὰ ἀναφέρεται ὀνομαστί
στὸν Ἀμασειας, τηλεγραφεῖ τὴν κατηγορηματικὴ ἀντίθεσή του καὶ ἄρνησή
του γιὰ παρόμοιες ἐνέργειες). Καὶ ἐνῶ πολλὰς φορὲς ἐτέθη τὸ πρόβλημα
αὐτὸ τοῦ ἀντάρτικου καὶ τῆς ἀνακηρύξεως ἐλευθεροῦ Πόντου μὲ στρατιω-
τικὰ μέσα, ἐντούτοις ὁ Χρῦσανθος δὲν ἀναφέρει στίς Ἀναμνήσεις του τί-
ποτα τὸ σχετικὸ, τουλάχιστον ρητά. Βέβαια παραλείπει νὰ ἀναφέρει τίς
πρωτοβουλίες τοῦ Γερμανοῦ Καραβαγγέλη, ἀλλὰ καὶ αὐτὸν τὸν ἴδιο ὀνο-
μαστί γιὰ τὴν προβολὴ τοῦ προβλήματος τοῦ ἀντάρτικου στὸν Πόντο μετὰ

το 1917. (Ο ἴδιος ὁ Γερμανὸς Καραβαγγέλης στὰ ἀπομνημονεύματά του ποὺ δημοσιεύτηκαν σὲ τρεῖς συνέχειες στὴν ἐφημερίδα *Καθημερινή* [16.8.1982, 22/23.8.1982 καὶ 29/30.8.1982] καὶ στὴ δευτέρη συνέχεια γράφει πῶς στὸ τέλος τοῦ 1918 ἦταν στὴν Τραπεζοῦντα καὶ μαζί μὲ τὸν μητροπολίτη Τραπεζοῦντος Χρυσάνθο συνέταξαν ὑπόμνημα πρὸς τοὺς Συμμάχους γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τοῦ Πόντου. Τὸ ἔγγραφο αὐτὸ τὸ ἔστειλαν μὲ ἐμπιστο πρόσωπο ἀπὸ τὴν Ἀμισὸ στὸν Ἑλληνα ἀρμοστή στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ μητροπ. Χρυσάνθος στὶς *Ἀναμνήσεις* δὲν τὸ ἀναφέρει αὐτό. (Πολλὲς μνεῖες τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Ἀμασειᾶς Γερμανοῦ Καραβαγγέλη καταγράφονται στὸ βιβλίο Θεοφύλακτος, *Φλόγα*, ὅπως καὶ στὴν ἐρευνητικὴ (ὄχι ὁμως πλήρη) καὶ πρώτη γιὰ τὸ ἴδιο θέμα ἐπιστημονικὴ ἐργασία τοῦ Χρήστου Ἀνδρεάδη, «Ἱστορικὸ σχεδιάσμα τῆς δράσεως τῶν Ἑλλήνων ἀνταρτῶν τοῦ Πόντου (1914-1922)», *Ἀρχεῖον Πόντου* 44 (1993), σσ. 155-301). Καὶ αὐτό, ὅπως καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὸ ἀντάρτικο τοῦ Γερμανοῦ Καραβαγγέλη, παραλείπονται στὸ αὐτοβιογραφικὸ ἀφήγημα τοῦ Χρυσάνθου.

Ἀλλὰ καὶ στὴν «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος» παρατηροῦμε τὴν ἴδια παράλειψη: ἐνῶ ὁ Χρυσάνθος παραπέμπει στὰ μελετήματα τοῦ Ἱ. Μηλιόπουλου καὶ τοῦ Ἰσραήλ Βασιλειάδη, ποὺ εἶχαν δημοσιευθεῖ στὸ περιοδικὸ *Οἱ Κομνηνοί*, ἀποφεύγει νὰ πρᾶξει τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸν Ἰωάννη Κάλφογλου, ἂν καὶ αὐτὸ ἔπρεπε νὰ γίνεῖ ὅποσδήποτε τουλάχιστον γιὰ πέντε ἀπὸ τίς μελέτες τοῦ ἐρευνητῆ, τίς δημοσιευμένες στὰ τεύχη 11, 12, 14, 19, 20 τοῦ περιοδικοῦ.

Ὁ Ἱ. Κάλφογλου, τὸ σημειώνουμε, κατὰ τὸ διάστημα τῆς ρωσικῆς κατοχῆς παρέμενε στὴν Τραπεζοῦντα καὶ ἔδωσε συνεργασίες του στὸ περιοδικὸ *Οἱ Κομνηνοί*, ἔκανε μάλιστα καὶ διάλεξη στὴ λέσχη τῆς Τραπεζοῦντας. Πρὶν οἱ Τούρκοι ἀνακαταλάβουν τὴν Τραπεζοῦντα τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1918 ἀναχώρησε γιὰ τὴ Ρωσία ὅπως καὶ ὁ Θ. Θεοφύλακτος —βλ. Θεοφύλακτος, *Φλόγα*, σ. 45— καὶ πολλοὶ ἄλλοι. Ἐκεῖ τὸν συναντοῦμε τὸ 1919 νὰ εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν Ποντίων τοῦ Αἰκατερινοντάρ καὶ τῆς Ἀμασειᾶς. Τὸ Μάιο τοῦ 1919 παίρνει μέρος στὸ γενικὸ συνέδριο τῶν Ποντίων στὸ Βατοῦμ. Συμμετεῖχε ἐνεργὰ στὶς ἐργασίες τῆς κεντρικῆς αὐτῆς ὁργανώσεως καὶ πολλὲς φορὲς ἐκφράστηκε κατὰ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Χρυσάνθου γιὰ τὸ ποντιακὸ ζήτημα. Ἦταν στὶς ἀντιλήψεις του γιὰ τὴν αὐτονομία τοῦ Πόντου ριζοσπαστικός, καὶ μάλιστα στὶς 6.7.1919 εἶχε τὴν ἀποψη ὅτι ἔπρεπε νὰ δημιουργηθεῖ ἀνεξάρτητος Πόντος, ἀκόμα καὶ ἂν τὰ ἀντίποινα τῶν Τούρκων στὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ τῆς Τραπεζοῦντας μπορούσαν νὰ ἦσαν σκληρὰ —ἀποψη τελείως ἀντίθετη μὲ τὴ γνώμη τοῦ Χρυσάνθου (Θεοφύλακτος, *Φλόγα*, σ. 141).

Ἔτσι πολὺ πιθανὸν προσωπικοὶ λόγοι δὲν ἐπέτρεψαν τὴν ἀναγραφή τῶν μελετῶν τοῦ Κάλφογλου στὴν τεκμηρίωση τῶν σχετικῶν θεμάτων στὴν «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος». Ἔχουμε λοιπὸν καὶ στὴν περίπτωσι αὐτὴ μία ἐκ προθέσεως παράλειψη ὅπως καὶ στὶς *Ἀναμνήσεις*. Ἐκεῖ ἡ ἀντίθεση τοῦ

Χρυσάνθου πρὸς πρόσωπα δὲν καταγραφόταν πάντα. Ὁ χαρακτήρας τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου δὲν τοῦ ἐπέτρεπε, παρὰ μόνο σὲ σπάνιες περιπτώσεις, νὰ ἔχει στίς Ἀναμνήσεις ἀκούσιες παραλείψεις. Ὁ Χρυσάνθος τίς πιὸ πολλές φορές στὰ γραπτά του προτιμοῦσε νὰ ἀποσιωπήσει τὰ πρόσωπα αὐτὰ παρὰ νὰ τὰ ὀνομάσει καὶ νὰ τὰ κατακρίνει.

Σχετικὰ ὅμοια εἶναι καὶ ἡ παράλειψη ἀναφορᾶς τοῦ Ποντίου γιатρoῦ Θ. Κ. Θεοφύλακτου: ὁ γιатρoς συνεργάστηκε στὴν Τραπεζοῦντα μὲ τὸ Χρυσάνθο γιὰ τὰ κοινοτικὰ ζητήματα μέχρι λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ρωσικῆς κατοχῆς (Φεβρουάριος 1918), ὅποτε ἀναχώρησε μὲ τὴν οἰκογένειά του γιὰ τὸ Βατούμ. Στὴν προσπάθεια γιὰ μιὰ πνευματικότερη Τραπεζοῦντα προτείνει στὸ Δεσπότη τὴν ἴδρυσή καὶ τὴ χρηματοδότηση ἐνὸς περιοδικοῦ (Θεοφύλακτος, *Φλόγα*, σ. 45). Ὁ Χρυσάνθος τὸ ἀποδέχεται καὶ γιὰ ἓνα χρόνον (29.5.1916 - 28.5.1917) ἐκδίδεται τὸ περιοδικὸ *Οἱ Κομνηνοί*. Στὸ ἐξώφυλλο ἔγραφε *Ἑβδομαδιαῖον περιοδικὸν ἰδρυθὲν ὑπὸ τῆς Α.Σ. τοῦ Μητροπολίτου Τραπεζοῦντος Κυρίου Κυρίου Χρυσάνθου*. Ὁ Χρυσάνθος ἀποσιωπᾷ τελείως καὶ τὸν ἐμπνευστὴ καὶ τὸ χρηματοδότη τῆς ἐκδόσεως τοῦ περιοδικοῦ Θ. Κ. Θεοφύλακτο. [Βλ. στὴ μελέτη μας γιὰ τὸ περιοδικὸ σ. 141 τοῦ παρόντος τόμου.]

ε) Τέλος, γιὰ νὰ μὴν ἀπαριθμῶ πολλές ἄλλες παραλείψεις, ἀναφέρω ὅτι πρὶν ἀρχίσουν τὰ ἐπαναστατικὰ γεγονότα στὴ Ρωσία, ὁ Χρυσάνθος ἔστειλε στὴ Μόσχα τὸν ἐμπιστὸ του Νικόλαο Λεοντίδη, συνεργάτη καὶ συναγωνιστὴ του στὴν Ὀργάνωση Κωνσταντινουπόλεως. Ἐκεῖ ὁ ἀπεσταλμένος ἦρθε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Ἑλληνα πρέσβη Κακλαμάνο καὶ ζήτησε ἀπὸ τὴν τσαρική ρωσικὴ κυβέρνησή μὲ τὴν ἐγγύησή της καὶ μὲ τὴν παρουσία της νὰ προσδώσει στὸν Πόντο μιὰ αὐτονομία χωρὶς τουρκικὴ διοίκηση καὶ ἐποπτεία. Αὐτὰ ἀναφέρονται ρητὰ ἀπὸ τὸ Νικόλαο Λεοντίδη τὸ 1920 στὴν Ἐθνοσυνέλευση τῶν Ποντίων στὸ Βατούμ, ὅπως καταγράφει στὸ βιβλίον του ὁ Κ. Θεοφύλακτος (*Φλόγα*, σ. 157). Καὶ ὅμως αὐτὰ δὲν ἀναγράφονται στίς Ἀναμνήσεις.

Αὐτὲς εἶναι μερικὲς ἀπὸ τίς ἠθελημένες καὶ ἀκούσιες παραλείψεις τοῦ συγγραφέα τῶν Ἀναμνήσεων.

VIII

1α) Ἔτσι τώρα μποροῦμε νὰ ἐντοπίσουμε κάπως περισσότερο καθοριστικὰ τὸ αὐτοβιογραφικὸ ἀφῆγημα τοῦ Χρυσάνθου: Κατὰ τὴ γνώμη μας ὁ Χρυσάνθος δὲν εἶχε μέχρι τὸ 1948 ὑλοποιήσει στὸ σύνολό της μὲ ἓνα ὁποιοδήποτε κείμενο τὴ συγγραφὴ μιᾶς αὐτοβιογραφίας του, ὅπως περὶ του παρουσιάζεται ἐντυπία σήμερα. Ἐκτὸς ἀπὸ σημειώσεις, ὁ μητροπολίτης εἶχε στὸ ἀρχεῖο του ἔγραφα ὅπως καὶ ἐκθέσεις γιὰ ζητήματα, γιὰ τὴν ἐπίλυση τῶν ὁποίων εἶχε ὁ ἴδιος ἐργασθεῖ. Ἀκόμα τὸ 1948 ὡς ὑλικὸ γιὰ τὴν αὐτοβιο-

γραφία του είχε και ένα συνεχές ημερολόγιο που κάλυπτε την περίοδο του πρώτου ταξιδιού του στη Δύση με πρόσκληση του Βενιζέλου για τη Συνδιάσκεψη Ειρήνης του 1919. Οί ημερολογιακές αυτές καταγραφές ήταν, εκτός από εκείνες που ο μητροπ. Χρυσάνθος μετέτρεψε σε συνεχή λόγο (περιλαμβάνουν το ταξίδι του από την Τραπεζούντα στη Μασσαλία, Παρίσι μέχρι τις 14 'Ιουλίου), περίπου ίδιες με αυτές που σήμερα διαβάζουμε στις *Ἀναμνήσεις*. Καταγράφουν γεγονότα μετά τις 14 'Ιουλίου 1919 μέχρι την επάνοδό του στην Τραπεζούντα. Ἐτσι, όσο κείμενο τῶν *Ἀναμνήσεων* ὁ μητροπολίτης ἦταν δυνατόν νά γράφει, τὸ ἔγραψε σὲ συνεχή λόγο τὸ 1948. Συνέτασσε λοιπὸν τὶς *Ἀναμνήσεις* του τὸ 1948 μὲ βάση τὶς προσωπικὲς ἀναμνήσεις, τὰ ἔγγραφε, τὶς προσωπικὲς σημειώσεις καὶ ἰδίως τὴν ἀφήγηση τῆς δράσεώς του (κατὰ τὴν περίοδο 1903-1907, καὶ εἰδικότερα κατὰ τὴν περίοδο μετὰ τὸ 1914 μέχρι τὸ 1922), πού εἶχε δημοσιευτεῖ τὸ 1933 στὴν «Ἐκκλησία Τραπεζούντος», σ. 745 μέχρι τέλος. Ἐγνώριζε πολὺ καλά ὅτι τὸ κείμενο αὐτὸ θὰ τεκμηριώνει τὸ βίο καὶ τὴ δράση του. Ὅταν ἔγραφε σὲ συνεχή λόγο τὸ αὐτοβιογραφικὸ του κείμενο καὶ ὅταν ἀντέγραφε μετὰ ἀπὸ σχετικὰ μικρὴ ἢ μεγαλύτερη ἐπεξεργασία τοῦ ἡμερολογίου του τὰ γεγονότα τῆς δράσεώς του, εἶχε πάντοτε πλήρη ἐποπτεία καὶ ἔλεγχο τῶν γραφομένων. Καὶ αὐτὸ εἶναι πολὺ πιθανὸν ἢ αἰτία, γιὰ τὴν ὁποία δὲν προχώρησε τὸ συνεχή λόγο μετὰ τὶς 14 'Ιουλίου 1919. Ἡ ὑγεία, πιθανῶς, ὅπως ἀναφέρεται σὶς προηγούμενες σελίδες, δὲν τοῦ ἐπέτρεπε πλήρως νὰ ἐλέγξει τὸ νέο κείμενο πού θὰ ἔγραφε. Γι' αὐτὸ προτίμησε νὰ καταγράψει μὲ μικρὴ ἢ μεγαλύτερη ἐπεξεργασία τὰ ἡμερολογιακοῦ χαρακτήρα κείμενά του. Προσέθεσε ἀκόμα τὶς ἑξι σελίδες στὸ τέλος τῶν *Ἀναμνήσεων* (γιὰ τὸ δεῦτερο ταξίδι του στη Δύση μὲ πρόσκληση τοῦ Βενιζέλου). Οἱ σελίδες αὐτὲς μόνο κατ' ἐπιλογὴν ἀφηγοῦνται ὀρισμένες λεπτομέρειες καὶ ὀρισμένα γεγονότα, χωρὶς ὅμως νὰ καταγράφουν τὸ οὐσιαστικὸ καὶ σημαντικὸ γιὰ τὴν ὑπόθεση τοῦ Πόντου, τὴ Συνδιάσκεψη τοῦ Σάν Ρέμο, ὅπου τὸ ποντιακὸ ζήτημα εἶχε ναναγήσει ὀριστικά.

1β) Τὸ χαρακτῆρα τὸν αὐτοβιογραφικὸ στὸ κείμενο τοῦ Χρυσάνθου τὸν τονίζει ἰδίως σὶς περιόδους μετὰ τὸ 1914 ἢ παράθεση ἐπίσημων ἐγγράφων (ἐπιστολὲς ἐπίσημων προσώπων καὶ ἀπαντήσεις τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου). Μὲ αὐτὰ ὁ Χρυσάνθος δικαιολογεῖ τὴ συμπεριφορὰ του καὶ τὴ δράση του. Ἐτσι παραθέτει στὸ ἑλληνικὸ κείμενο τὶς ἐπίσημες ἐπιστολὲς τοῦ Βεχὴτ Πασᾶ, πού τὸν ἐξουσιοδοτοῦσαν νὰ διοικήσει αὐτός, ὁ μητροπ. Χρυσάνθος, τὴν ἐπαρχία Τραπεζούντας, ὅπως καὶ ἐπιστολὲς Ρώσων ἐπίσημων καὶ προσφωνήσεις τῶν ἰδίων προσώπων γιὰ τὸ ἴδιο θέμα καὶ γιὰ ἄλλα συναφῆ πρὸς τὸν πόλεμο. Ὁ ἀναγνώστης διαβάζοντας τὰ δικαιολογητικά αὐτὰ ἔγγραφα πρέπει νὰ πεισθεῖ γιὰ τὴν ἀμερόληπτη πολιτικὴ διοίκηση τοῦ Χρυσάνθου καθὼς καὶ γιὰ ἄλλα θέματα γιὰ τὰ ὁποία παρατίθενται ἐπίσημα κείμενα.

1γ) Πρέπει ὡς τελευταῖο σημεῖο τῶν παρατηρήσεών μας νὰ τονίσουμε

ὅτι ὁ εὐαίσθητος συναισθηματικὸς κόσμος τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου (βλ. τὴ μεγάλη καὶ ἀξιοπρεπὴ φιλία του μὲ τὴν Πηνελόπη Δέλτα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ γράμματά του στὴν *Ἀλληλογραφία Πηνελόπης Δέλτα*, σσ. 413-435, καὶ τὴ στενὴ φιλικὴ του σχέση με τὸν ποιητὴ Κ. Χατζόπουλο, *Νέα Ἑστία*, δ.π.), παρ' ὅλη τὴν αὐτοκυριαρχία του, ἀναδύεται κάθε τόσο στὸ κείμενο ποὺ μᾶς ἔχει ἀφήσει.

2α) Καὶ τώρα ἂς προχωρήσουμε στὴν ἀξιολόγηση καὶ ἂς ἐξετάσουμε ποία καὶ πόση βοήθεια δίνουν οἱ σελίδες τοῦ ἀφηγήματος στὸν ἐρευνητὴ γιὰ νὰ σχεδιάσει τὸ βίο καὶ τὴ δράση τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου. Μᾶς δίνει στίς *Ἀναμνήσεις* του μιὰ παράσταση τοῦ ἑαυτοῦ του πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνην ποὺ μέχρι καὶ σήμερα ὅλοι σχεδὸν ἔχουμε γιὰ τὸ μητροπολίτη Χρυσάνθο ἀρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν:

Μᾶς παρουσιάζει τὸν λεπτοκαμωμένο καὶ συναισθηματικὸ νέο, τὸν σωματικά ὄχι τόσο εὐρωστο ἀλλὰ μὲ ἰσχυρὴ θέληση καὶ ἀποφασιστικότητα. Στὰ χρόνια τῶν σπουδῶν του στὴ Χάλκη, ὅπου κάθε χρόνο εἶχε παναριστεία, μόνος του ἔμαθε ἀρκετὰ καλὰ γαλλικὰ καὶ γερμανικά. Ὅταν ἀποφοίτησε ἀπὸ τὴ Σχολὴ Χάλκης καὶ ἔφτασε στὴν Τραπεζοῦντα, ἔδειξε μὲ τίς ἐνέργειές του, παρὰ τὸ νεαρὸν τῆς ἡλικίας του (ἦταν 22-23 ἐτῶν), μιὰ τόλμη καὶ μιὰ εὐθυκρισία σπάνια γιὰ ἄτομο τέτοιας ἡλικίας. Ἀντιμετώπισε μιὰ πολιτικὴ διοίκηση τῶν Τούρκων ἐπικίνδυνη, ἐπιφοβὴ καὶ χωρὶς ἐνδοιασμούς. Μᾶς παρουσιάζει, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν εἰκόνα, ποὺ ὅλοι σχεδὸν εἴχαμε, τοῦ ὑπερσυντηρητικοῦ καὶ ἀντίπαλου κάθε προοδευτικῆς κινήσεως μέσα στὴν κοινωνία, στὴν Ἐκκλησία καὶ στὸ ἑλληνικὸ ἔθνος, τὸ Χρυσάνθο Φιλιππίδη, νεαρὸ νὰ φοιτᾷ στὰ πανεπιστήμια τῆς Γερμανίας καὶ Ἑλβετίας· νὰ ἀποδέχεται ἀρκετὲς ἀπὸ τίς προοδευτικὲς ιδέες (γιὰ τὸ δημοτικισμό, γιὰ τὴν ποίηση, γιὰ τὴ λογοτεχνία, γιὰ τὴν κοινωνία καὶ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα)· νὰ εἶναι ὑπέρμαχος τῆς μεταρρυθμίσεως στὴν Ἐκκλησία (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 248-249, 252)· νὰ πιστεύει στὴν πάλιν τῶν ἐθνῶν γιὰ κάθε μορφῆς ἐλευθερία. Περισσότερο ἀποφασιστικὸς καὶ τολμηρὸς ὑπῆρξε στίς μετέπειτα περιόδους τῆς ζωῆς του καὶ ὅταν ἔγραφε τὰ ἄρθρα στὴν *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* καὶ ὅταν ἀντιμετώπιζε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ τετράχρονου πολέμου στὴν Τραπεζοῦντα Τούρκους καὶ Ρώσους καὶ ὅταν συναντοῦσε ἀνώτατες προσωπικότητες τοῦ πολιτικοῦ κόσμου τῆς Entente (Συνεννοήσεως) καὶ τῶν ΗΠΑ. Ἰδιαίτερος πρέπει να τόνισουμε τὴν ἀμεμπτή στάση τοῦ Χρυσάνθου ἀέναντι στὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο. Ἦταν σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς συνεργασίας τους τελείως νομιμόφρων, καίτοι ὁ ἴδιος —πράγμα ποὺ ἦταν γνωστὸ καὶ στὸ Βενιζέλο— συμπορευόταν μὲ τίς ιδέες καὶ τὰ ἰδανικά τοῦ Ἰωάννα Δραγούμη (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 285-286). Καὶ ὁ Βενιζέλος, ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ποὺ ἤρθαν σὲ ἐπαφὴ στὸ Παρίσι καὶ συνεργάστηκαν, τοῦ ἔδειξε πλήρη ἐμπιστοσύνη καὶ τὸν θαύμαζε γιὰ τίς τεράστιες γνώσεις του καὶ τὴν εὐθυκρισία του (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 192, 211). Ὅταν οἱ ποντιακὲς ὀργανώσεις κατηγοροῦσαν τὸ Χρυσάνθο γιὰ τοὺς χειρι-

σμούς του στο ποντιακό ζήτημα, ό Βενιζέλος δέν έπαυε νά τούς λέει ότι ό μοναδικός τους εκπρόσωπος γι' αὐτόν ήταν ό μητροπ. Τραπεζοῦντος (Θεοφύλακτος, *Φλόγα*, σέ πολλές σελίδες γίνεται ἀναφορά στο θέμα αὐτό, ιδίως ὅμως στή σ. 265, ὅπου ό Βενιζέλος διακηρύσσει ότι ό Χρῦσανθος εἶναι «ό ἀρχηγός και ή διευθύνουσα κεφαλὴ τῶν Ποντίων»).

2β) Βέβαια οἱ Ἀναμνήσεις δίνουν περισσότερο τὶς ἐξωτερικὲς κινήσεις και ἐνέργειές του και ἀπὸ αὐτὲς μόνον ἐκείνες πού προωθοῦσαν κάθε φορά τὸ σκοπὸ τῆς δράσεώς του. Ὅμως μὲ αὐτὲς ό ἀναγνώστης κερδίζει μιὰ πρώτη παράσταση τῶν γεγονότων πού, ἂν και ὑποκειμενική και προσωπική, δέν ἀντιτίθεται διαμετρικά στὴν ἀλήθεια. Βέβαια χρωματίζονται ἀπὸ τὸν κόσμο και τὶς ιδέες τοῦ συγγραφέα. Ὁρισμένες σελίδες τοῦ αὐτοβιογραφικοῦ ἀφηγήματος μποροῦν νά χαρακτηρισθοῦν ὡς ἄμεσες, μοναδικές και πολῦτιμες, μαρτυρίες γιὰ τὰ γεγονότα:

— Ἡ προτεινόμενη ἀπὸ ἐπίσημους Ρώσους εἰρήνη πρὸς τὴν Τουρκία. Ἡ πρόταση αὐτὴ γίνεται μὲ ἀνταλλαγὴ ἐπιστολῶν πρὸς τὸ Χρῦσανθο και μὲ ἐπιστολὴ τοῦ Χρυσάνθου πρὸς τὸν Τοῦρκο στρατηγὸ διοικητὴ τῆς περιφέρειας τοῦ Πόντου-Κανκάσου (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 133-141).

— Οἱ συναντήσεις και συνεντεύξεις, πού ό Χρῦσανθος εἶχε μὲ ἐπίσημα τῆς Συνδιασκέψεως τῆς Εἰρήνης ἀνώτατα πρόσωπα, μὲ θέμα τὴ δικαίωση τῶν ἐλληνικῶν αἰτημάτων και μάλιστα τοῦ ἐλληνικοῦ Πόντου (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 193-226). Εἶναι και οἱ σελίδες αὐτὲς μιὰ ἐπιπλέον μαρτυρία τῆς ἀλλοπρόσαςλλης πολιτικῆς τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ἀπέναντι στὴ σύμμαχο και νικήτρια τότε Ἑλλάδα. Ἡ συμπεριφορά αὐτὴ, ὅταν ἀποδείχθηκε (πολὺ γρήγορα, μέσα σὲ λίγους μῆνες τοῦ 1919) πόσο ὑποκριτικὴ και πόσο ἀδικη ἦταν γιὰ τὸν Ἑλληνισμό και γιὰ τὶς διεκδικήσεις του, ὤθησε τὸ Χρῦσανθο νά γράφει τὶς τελευταῖες σελίδες (777-782) στὴν «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», πού φανέρωναν τὴν πικρὴ ἀπογοήτευσή του, διότι τόσο πολὺ ἐπίστεψε στὶς δηλώσεις και στὶς διαβεβαιώσεις τῶν ἰσχυρῶν και τόσο πολὺ σὲ μικρὸ χρονικὸ διάστημα αὐτὲς ἀποδείχθηκαν ὑποκριτικὲς και ἀναληθεῖς.

— Πηγὴ ἀκόμη ἱστορίας και ἴσως μοναδικὴ εἶναι και οἱ σελίδες, ὅπου περιγράφεται ἡ ἐπίσκεψη τοῦ Χρυσάνθου στὴν Ἀγγλία και οἱ συζητήσεις του μὲ τὴν Ἀγγλικανικὴ Ἐκκλησία γιὰ τὸ ἐνδεχόμενο τῆς ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν. Οἱ σελίδες αὐτὲς τῶν Ἀναμνήσεων και ἡ ἔκθεση τοῦ Χρυσάνθου γιὰ τὸ ἴδιο ζήτημα στο Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο εἶναι κυρίαρχα στοιχεῖα στὶς συζητήσεις πού θά ἔχουν οἱ δυὸ Ἐκκλησίες και μεταγενέστερα (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 211-226, 284-285).

— Τέλος ὄχι λίγες φορές οἱ Ἀναμνήσεις τοῦ Χρυσάνθου μᾶς πληροφοροῦν γιὰ ἄγνωστες σχεδὸν λεπτομέρειες ἢ ἐπιβεβαιώνουν γνωστὲς σὲ μᾶς ἀπὸ τὴ ζωὴ και τὴ δράση προσώπων πού μπορεῖ νά μᾶς εἶναι ἀρκετὰ γνωστά: Ἔτσι γιὰ τὸ μητροπολίτη Δράμας και μετέπειτα Σμύρνης Χρυσόστομο, ὅταν ἦταν μέγας πρωτοσύγκελλος στο Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 30, 31) ἢ ὅταν ἦταν μητροπολίτης Δράμας (*Ἀναμνήσεις*, σσ.

38 και 49-51), όταν κατασχέθηκε ή αλληλογραφία και όλο τὸ ἀρχεῖο του ἀπὸ τοὺς Τούρκους· γιὰ τὸν Κ. Χατζόπουλο, τὸν ποιητὴ, γιὰ τὴ φιλία του μὲ τὸ Χρῦσανθο (βλ. *Νέα Ἑστία*, ὅ.π.)· γιὰ τὸν πατριάρχη Ἰωακείμ Γ' γιὰ τὶς ιδέες του, τὰ ὄνειρά του καὶ τὸν τρόπο διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας (*Ἀναμνήσεις* σὲ πολλὲς σελίδες καὶ ιδίως στίς σσ. 50-77).

3. Βέβαια ὁ Χρῦσανθος ἔδωσε μὲ τὶς σελίδες ποὺ ἔγραψε τὴ δική του ἄποψη, πολλὰς φορὲς ἐπικριτική, όταν παρατηροῦσε φαινόμενα ποὺ δὲν τὰ ἔκρινε ἄξια τῆς πατρίδας του, τῆς Ἑλλάδας, τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου. Ἀκόμα τόλμησε μέσα στίς *Ἀναμνήσεις* του νὰ καταγράψει ἐνέργειες καὶ χαρακτηρισμοὺς προσώπων ποὺ ἡ συμπεριφορὰ τους στάθηκε πολλὰς φορὲς ἀμφιλεγόμενη, π.χ. τοῦ Μελέτιου Μεταξάκη (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 81-83, 248-249), ἢ καὶ ἐπικριτέα ὅπως τοῦ Δ. Καθενιώτη (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 279, 283). Ἀλλὰ γενικά, παρὰ τὴν πειθαρχημένη εἰλικρίνειά του, ὁ Χρῦσανθος διεῖδε στοὺς ἀνθρώπους ποὺ συνάντησε πολλὰς φορὲς τὸν ἀληθινὸν τους χαρακτήρα. Καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο εἶναι μιὰ σαφὴς καὶ εἰλικρινὴς μαρτυρία καὶ πηγὴ —ἔστω καὶ ὑποκειμενική— ἱστορίας γιὰ τὸν ἴδιο, τὴ δράση του καὶ τὴν ἐποχὴ του.